संस्कृत

कक्षा ८

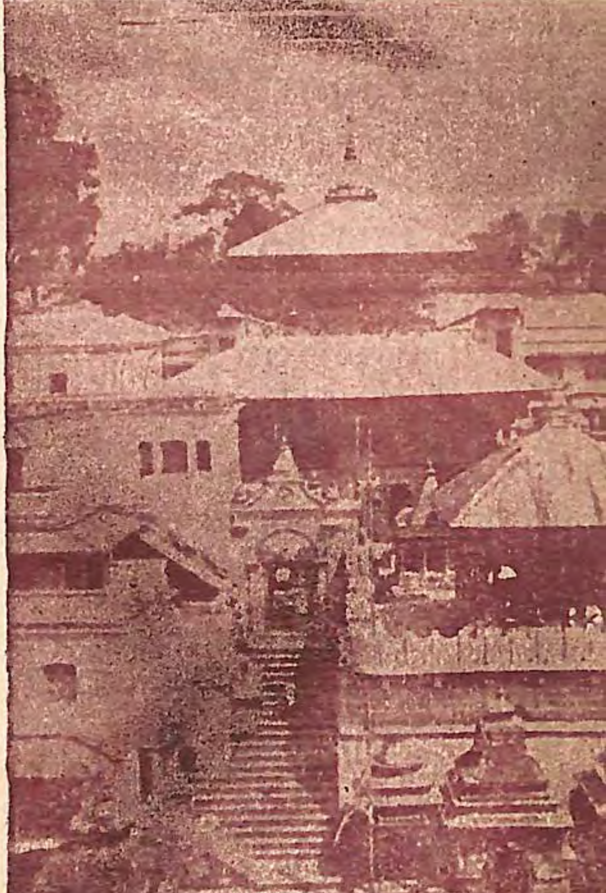

91.2
AN-s
2029

४०९

संस्कृत-माला

कक्षा ८

श्री ५ को सरकार
शिक्षा मन्त्रालय
जनक शिक्षा सामग्री केन्द्र

सर्वाधिकार जनक शिक्षा सामग्री केन्द्रमा सुरक्षित

पहिलो संस्करण २०२८

संशोधित चौथोसंस्करण २०२९

6446

मूल्य २।४०

मुद्रक :

राष्ट्रिय प्रेस

पशुपति आदर्श नगर

वीरगंज, नेपाल

"राष्ट्रिय प्रतिभालाई फुलाउने, फलाउने तथा जनताको मनोभावनालाई विकासमूलक बनाउने नीति लिई लागू गरिएको यस राष्ट्रिय शिक्षा योजनाबाट केही वर्षभित्रै एउटा जागरूक, परिश्रमी र उन्नतिशील समाजको सिर्जना हुन सक्नेछ भन्ने मैले आशा लिएको छु।"

–श्री ५ वीरेन्द्र

स्वर्गीय
श्री ५ महेन्द्रको सन्देश

आफ्नो परम्परा अनुसार शिक्षालाई आजको बदलिंदो युग सुहाउने बनाउन र देश तथा नेपाली समाजको विकासको आवश्यकतलाई परिपूर्ति गर्न श्री ५ को सरकारले नयाँ राष्ट्रिय शिक्षा पद्धति तयार गरी यसै २०२८ सालको शैक्षिक सत्रदेखि क्रमश: अधि राज्यभर लागू गर्दै लैजाने कुरा सबैलाई थाह नै छ। यसै नयाँ शिक्षा योजना अन्तर्गत तयार गरी पाठ्यक्रम अनुरूप लेखिएका पुस्तकहरू मध्ये यो पनि एउटा हो।

आजको विज्ञान र प्राविधिक ज्ञानको क्षेत्रमा भएको अभूतपूर्व उन्नतिले गर्दा विश्वका विकसित मुलुकहरूका मानिसहरूको जीवनस्तर धेरै माथि पुगिसकेको छ। त्यसैले हाम्रो मुलुकमा पनि सैद्धान्तिक र व्यावहारिक शिक्षाको, खास गरेर व्यावसायिक शिक्षाको प्रचार व्यापक रूपमा गर्न नितान्त आवश्यक भएको छ। यसर्थ हाम्रा देशका सबै बालबालिकाहरू जीवनोपयोगी शिक्षा हासिल गरी आफ्नै खुट्टामा उभिन सक्ने होऊन्, अनुशासित बनी दलविहीन प्रजातान्त्रिक पञ्चायती व्यवस्था अनुरूप देशको सार्वभौमिकतालाई अक्षुण्ण राखी देश विकासको काममा प्रभावकारी योगदान दिन समर्थ होऊन् भन्ने उद्देश्यले यो पुस्तक र यस्तै तरीकाले लेखिएका अरू पुस्तकहरू पनि क्रमशः मुलुकमा सबै बालक बालिकाहरूलाई उपलब्ध गराइदैछन्। यसबाट मुलुकका सबै बालबालिकाहरूले फाइदा उठाई आफूलाई चरित्रवान्, गुणी र स्वावलम्बी नागरिक बनाउन सकून्। यही मेरो हार्दिक कामना छ।

प्राक्कथन

परिवर्तन विकासको सोपान हो। देशको आर्थिक र सामाजिक विकास गरी जनताहरुको जीवनस्तर माथि उठाउने श्री ५ महाराजाधिराज सरकारको सदिच्छानुसार देशमा चलेको र भविष्यमा चल्ने विभिन्न विकास कार्यहरूमा आवश्यक पर्ने देशभक्त, वफादार र अनुशासित जनशक्ति उत्पादन गर्ने उद्देश्यले शिक्षामा परिवर्तन गर्न आवश्यक परेको थियो।

उपर्युक्त राष्ट्रिय आवश्यकता र आकांक्षा पूर्तिको लागि श्री ५ को सरकारले २०२८ सालदेखि राष्ट्रिय शिक्षा पद्धतिको योजना लागू गरेको छ। यो नयाँ राष्ट्रिय शिक्षा पद्धतिको योजनाले राष्ट्र र राष्ट्रियताप्रति आस्था जगाई राष्ट्रिय एकता, सार्वभौमिकता, राजमुकुट र स्वतन्त्रताको रक्षा गर्ने, पञ्चायती व्यवस्था अनुकूल आफ्नो अधिकार र कर्तव्यप्रति सजग र सक्रिय रहने नागरिक तयार गर्ने, आवश्यक प्राविधिक दक्षता विकास गर्ने, विद्यार्थीलाई नैतिक, परिश्रमी र स्वावलम्बी तुल्याउने, उनीहरूको सिर्जनात्मक प्रवृत्तिको विकास गरिदिने र राष्ट्रभाषा, संस्कृति, साहित्य आदिको संरक्षण र संवर्द्धन गर्ने उद्देश्य लिएको छ।

यी लक्ष्य अनुरूपका विद्यार्थीहरू तयार गर्नकालागि विद्यार्थीहरूको क्षमता र स्तर अनुकूलका उपयुक्त पाठ्य-पुस्तकहरूको नितान्त आवश्यकता पर्दछ। पाठ्यक्रमको सफलता पाठ्य-पुस्तकमा नै आधारित हुने भएकोले पाठ्य-पुस्तकहरूलाई सकभर अपेक्षित ढङ्गका बनाउन खोजिएको छ।

श्री ५ को सरकारको शिक्षा नीति अनुकूल र वैज्ञानिक ढङ्गबाट प्राथमिक कक्षाका बालक-हरूका लागि पाठ्य-पुस्तकहरू तयार गर्ने अभिप्रायले स्थापना भएको जनक शिक्षा सामग्री केन्द्रबाट हाल श्री ५ को सरकारको राष्ट्रिय शिक्षा पद्धतिको योजना २०२८ अनुसार माध्यमिक तहसम्मका पाठ्य-पुस्तकहरू तयार गराइने व्यवस्था भएको छ। प्रमुख विषयका सबै पाठ्य-पुस्तकहरू लेखाउने र छपाउने, यी पाठ्य-पुस्तक तथा अन्य शिक्षण सामग्रीहरू नेपाल अधिराज्यका सम्पूर्ण शिक्षण संस्थाहरूमा बिक्री वितरण गर्ने गराउने र पाठ्य-पुस्तकहरूका उन्नतिका लागि अनुसन्धान कार्यलाई प्रोत्साहन गर्दै लैजाने यस केन्द्रका मुख्य उद्देश्यहरू हुन्। यिनै उद्देश्यानुरूप यो पुस्तक लेख्ने काम भएको हो।

यो पुस्तक प्रा. श्री चूडानाथ भट्टराय, सदस्य नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान, प्रा. श्री अम्बिका प्रसाद अधिकारी, नि. प्राचार्य, पद्म कन्या महाविद्यालय एवं श्री लीलानाथ वाग्लेबाट लेखिएको तथा सम्पादन र संकलन समेत गरी तयार गरिएको हो।

यस पुस्तकलाई अझ बढी प्रभावकारी बनाउँदै लैजाने काममा शिक्षाविद्हरूको सल्लाह र ाउको हार्दिक स्वागत यस केन्द्र गर्दछ।

श्री ५ को सरकार
शिक्षा मन्त्रालय
जनक शिक्षा सामग्री केन्द्र

विषय सूचिः

प्रथम खण्डः (गद्यम्)

१.	स्वाध्यायोऽध्येतव्यः	१
२.	'द द द'	२
३.	पञ्चतन्त्र कथा	४
४.	तत्त्वमसि	६
५.	मदोन्मत्तस्य फलम्	९
६.	मत्स्येन्द्रनाथः	११
७.	धन्यो याज्ञवल्क्यः, धन्या नेपालभूमिः	१६
८.	इतिहासदीपो मानदेवः	१९
९.	भवभूतिः	२३
१०.	दूतवाक्यम्–महाकविर्भासः	२६
११.	शिक्षासमस्या	३२
१२.	पुत्राय पितुः पत्रम्	३६
१३.	आवेदनपत्रम्	३७
१४.	वृत्तान्तपत्रम्	३८
१५.	गौः	३९
१६.	शारदोत्सवः (दशैं)	४२
१७.	नेपाल महिमालयो हिमालयः	४६
१८.	समय ज्ञानम्	४९
१९.	अमरकोशः स्वर्गवर्गः (मूलमात्रम्)	५३
२०.	अकारादिशब्दानुक्रमणि	६१

द्वितीय खण्डः (पद्यम्)

१.	वैदिकसूक्तिः	७७
२.	पश्य पश्य, अयमेव नो नेपालः	७९
३.	सनातनश्लोकाः	८२
४.	बुद्धवचनम्	८४
५.	नीतिश्लोकाः	८६
६.	पशुपति-मन्दिरस्थ–द्वितीय जयदेवस्याभिलेखः	८८
७.	श्री ५ पृथ्वीनारायणशाहदेवस्य शिलालेखः	९०
८.	वंजलभूपालस्य पुत्रं प्रत्युपदेशः	९३
९.	रघुवंशस्य चतुर्थः सर्गः	९६
१०.	छन्दांसि	१०५

स्वाध्यायोऽध्येतव्यः

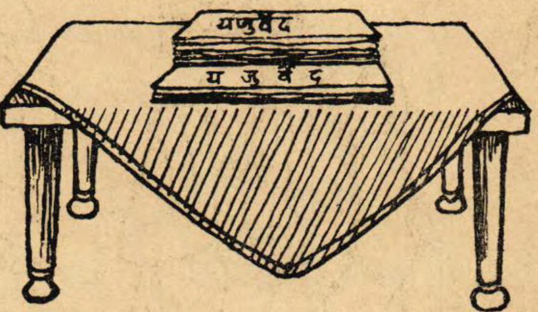

द्यौः शान्तिरन्तरिक्षं शान्तिः पृथ्वी शान्तिरापः शान्तिरोषधयः शान्तिः। वनस्पतयः शान्तिर्विश्वेदेवाः शान्तिर्ब्रह्म शान्तिः सर्वं शान्तिः शान्तिरेव शान्तिः सा मा शान्तिरेधि ॥ ३६–५७ ॥

तच्चक्षुर्देवहितं पुरस्ताच्छुक्रमुच्चरत्।
पश्येम शरदः शतं जीवेम शरदः शतं
शृणुयाम शरदः शतं प्रब्रवाम शरदः
शतमदीनाः स्याम शरदः शतं भूयश्च
शरदः शतात् ॥ ३६–२४ ॥

कठिन शब्दार्थः—एधि = अस्तु (पुरुष व्यत्ययः), उच्चरत् = उदेति ।

अभ्यासः

(१) मनुष्याणां परमायुर्वैदिकैरार्यैः कति निर्धारितम् ?
(२) किमिति सूर्यस्य एतावान् महिमा गीयते ?
(३) आर्यैः किमाशास्यत् आत्मनि ?
(४) चक्षुः शब्देन सूर्यस्य बोधने किं तात्पर्यम् ?
(५) वैदिकाः प्रकृतेरुपासका आसनिति साधयत
(६) शरदः शतमित्यस्य कोऽभिप्रायः ?
(७) 'वेद शब्दस्य कोऽर्थः ?

द द द

त्रयः प्राजापत्याः प्रजापतौ पितरि ब्रह्मचर्यम् ऊषुः देवाः मनुष्याः असुराः उषित्वा ब्रह्मचर्यम् देवाः ऊचुः ब्रवीतु नः भवान् इति ।

तेभ्यः ह एतत् अक्षरम् उवाच 'द' इति । व्यज्ञासिष्टाः ३ इति । व्यज्ञासिष्टमः इति ह ऊचुः दाम्यत इति न आत्थ इति ॐ इति ह उवाच व्यज्ञसिष्टाः इति ॥१॥

अथ ह एनं मनुष्याः ऊचुः ब्रवीतु नः भवान् इति । तेभ्यः ह एतद् अक्षरम् उवाच 'द' इति । व्यज्ञासिष्टाः ३ इति । व्याज्ञासिष्टम् इति ह ऊचुः दत्त इति न आत्थ इति ॐ इति ह उवाच व्यज्ञासिष्टाः इति ॥ २ ॥

अथ ह एनम् असुरा ऊचुः ब्रवीतु नः भवान् इति । तेभ्यः ह एतद् अक्षमर उवाच 'द' इति । व्यज्ञासिष्टाः ३ इति । व्यज्ञासिष्टमः इति ह ऊचुः छयध्वम् इति न आत्थ इति ॐ इति ह उवाच व्यज्ञासिष्ट इति ।

तदेतदेवैषा दैवी वागनुवदति स्तनयित्नु 'द द द' इति दाम्यत दत्त दयध्वमिति तदेतत्त्रयं शिक्षेद्दमं दानं दयामिति ॥३॥

(उपनिषदः)

अभ्यासः

१ देवाः 'द' इत्यस्यार्थं कथमकुर्वन् ?
२. मनुष्याः 'द' इत्यस्यार्थं कथमकुर्वन् ?
३. असुराः 'द' इत्यस्यार्थं कथमकुर्वन् ?
४. वाग्देवी संक्षेपेण 'ददद' इत्यस्मात् किमुपदिशति ?
५. सम्बन्धं स्थापयत–('क' अंशस्थ शब्दानम् 'ख' अंशस्थ शब्दैः सह)

(क)	(ख)
मनुष्याः	दयध्वम्
असुराः	दत्त
देवाः	दाम्यत

पंचतन्त्रकथा

कस्मिंश्चिदधिष्ठाने देवशर्मा नाम ब्राह्मणः प्रतिवसति स्म । तस्य भार्य्या प्रसूता सुतम् अजनयत् । तस्मिन् एव दिने नकुली नकुलं प्रसूता । अथ सा सुतवत्सला दारकवत्तमपि नकुलं स्तन्यदानाभ्यङ्गमर्दनादिभिः पुपोष । परं तस्य न विश्वसिति--'यत् कदाचित् एष स्वजातिदोषवशात् अस्य दारकस्य विरुद्धम् आचरिष्यति' इति । उक्तञ्च--

कुपुत्रोऽपि भवेत्पुंसां हृदयानन्दकारकः ।
दुर्विनीतः कुरूपोऽपि मूर्खोऽपि व्यसनी खलः ॥

अथ सा कदाचित् शय्यायां पुत्रं शाययित्वा जलकुम्भम् आदाय पतिमुवाच– "ब्राह्मण! जलार्थमहं तडागं यास्यामि त्वया पुत्रोऽयं नकुलतो रक्षणीयः"। अथ तस्यां गतायां ब्राह्मणोऽपि शून्यं गृहंमुकत्वा भिक्षार्थं क्वचिन्निर्गतः। अत्रान्तरे दैववशात् कृष्णसर्पो बिलान्निष्क्रान्तः। नकुलोऽपि तं स्वभाववैरिणं मत्वा भ्रातुः रक्षणार्थं सर्पेण सह युद्ध्वा सर्पं खण्डशः कृतवान्। ततो रुधिराप्लावितवदनः सानन्दः स्वव्यापारप्रकाशनार्थं मातुः सम्मुखो गतः। मातापि तं रुधिरक्लिन्नमुखमवलोक्य "अनेन दुरात्मना दारको भक्षितः" इति विचिन्त्य कोपात् तस्योपरि तं जलकुम्भं चिक्षेप। एवं सा नकुलं व्यापाद्य यावत् प्रलपन्ती गृहमागच्छति, तावत् सुतः तथैव सुप्तः तिष्ठति। समीपे कृष्णसर्पः खण्डशः कृतमवलोक्य पुत्रवधशोकेन आत्मशिरोवक्षःस्थलं च ताडयितुम् आरब्धा।

अपरीक्ष्य न कर्तव्यं कर्तव्यं सुपरीक्षितम्।
पश्चाद्भवति सन्तापो ब्राह्मण्यां नकुलाद्यथा॥

कठिनाः शब्दाः

प्लावितवदनः, स्वाभाविकं वैरम्, व्यसनी, दारकः व्यापाद्य।

अभ्यासः

१. ब्राह्मण्या कस्मात् कारणात् नकुल
२. 'पुत्रस्नेहेन पालितमपि नकुलपुत्रं ब्राह्मणी किमर्थं नैव विश्वसिति' ?
३. नकुलपुत्रः ब्राह्मणपुत्रस्य मित्रमासीन्नता ?
४. अपरीक्ष्य करणे किं फलमनुभूयते ?

तत्तमसि

श्वेतकेतुः ह आरुणेय आस तं ह पिता उवाच श्वेतकेतो वस ब्रह्मचर्यम् न वै सोम्य अस्मत्कुलीनः अनूच्य ब्रह्मबन्धुः इव भवति इति ।।१।।

सः ह द्वादशवर्षः उपेत्य चतुर्विंशतिवर्षः सर्वान् वेदान् अधीत्य महामना अनूचानमानी स्तब्धः एव एयाय तम् ह पिता उवाच ।।२।।

श्वेतकेतो यत् नु सोम्य इदं महामना अनूचानमानी स्तब्ध असि उत तम् आदेशम् अप्राक्ष्यः येन अश्रुतं श्रुतं भवति अमतम्मतम् अविज्ञातम्

विज्ञातम् इति कथम् नु भगव स आदेश भवति इति ॥३॥

यथा सोम्य एकेन मृत्पिण्डेन सर्वम् मृन्मयम् विज्ञातम् स्यात् वाचा आरम्भणम् विकारः नामधेयम् मृत्तिका इतिएव सत्यम् ॥४॥

यथा सोम्य एकेन लोहमणिना सर्वम् लोहमयम् विज्ञातम् स्यात् वाचा आरम्भणम् विकारः नाम धेयम् लोहम् इति एव सत्यम् ॥५॥

यथा सोम्य एकेन नखकृन्तनेन सर्वम् कार्ष्णायसं विज्ञातं स्यात् वाचा रम्भणम् विकारः नामधेयम् कृष्णायसम् इति एव सत्यम् एवम् सोम्य सः आदेशः भवति इति ।

न वै नूनम् भगवन्तः ते एतत् अवेदिषुः यत् हि एतत् एव अवेदिष्यन् कथम्मे न अवक्षन् इति भगवान् तु एव मे तत् अब्रवीतु इति तथा सोम्य इति ह उवाच ।

× × ×

सोम्य विजानी हि न इदम् अभूतम् भविष्यति इति । सत् मूला सोम्य इमाः सर्वाः प्रजाः सत् आयतनाः सत् प्रतिष्ठाः ॥

इमाः सोम्यः नद्यः पुरस्तात् प्राच्यः स्यन्दन्ते पश्चात् प्रतीच्यः ताः समुद्रात् समुद्रम् एव आपियन्ति सः समुद्रः एवभवति ताः यथातत्र न विदुः इयम् अहम् अस्मि इयम् अहम् अस्मि इति । एवम् एव खलु सोम्य इमाः सर्वाः प्रजाः सतः आगम्य न विदुः सतः आगच्छामहे इति । सः यः एषः अणिम एतत् आत्म्यम् इदम् सर्वम् तत् सत्यम् सः आत्मा तत् त्वम् असि (तत्वमसि) श्वेतकेतो इति ।

(छांदाग्योपनिषद्)

कठिनाः शब्दाः

अनूच्य, अनूचानः, स्तब्धः, एयाय, अप्राक्षीः, वाचारम्भणम्, विकारः, कार्ष्णायसम्, आपियन्ति ।

अभ्यासः

१. श्वेतकेतुना द्वादश वर्षाण्यधीत्यापि किं किं नैव शिक्षितम् ?

२. स्वपितुः कां शिक्षामवाप श्वेतकेतुः ?

३. सत्यस्य महिमानं दर्शयित्वा 'तत्त्वमसि' इत्यस्यार्थं कुरुत ।

४. रिक्तस्थानेषुपयुक्तान् शब्दान् स्थापयतः—

(क) एकेन लोहमणिना सर्वं.................... विज्ञातम् ।

(ख) सर्वाः प्रजाः.................... न विदुः ।

(ग) अस्मात्कुलीनोऽननूच्य.................... भवति ।

मदोन्मत्तस्य फलम्

कस्मिश्चिदधिष्ठाने उज्ज्वलको नाम रथकारः प्रतिवसति स्म । स चातीव दारिद्र्योपहतश्चिन्तितवान्-'अहो धिगियं दरिद्रतास्मद्गृहे । अतः सर्वोऽपि जनः स्वकर्मणैव रतस्तिष्ठति । अस्मदीयः पुनर्व्यापारो नात्राधिष्ठानेऽर्हति । यतः सर्वलोकानां चिरन्तनाश्तुभूमिका गृहाः सन्ति । मम च नात्र । तत्किं मदीयेन रथकारत्वेन प्रयोजनम्' । इति चिन्तयित्वा देशान्निष्क्रान्तः ।

यावत्किंचिद्वनं गच्छति तावद्गह्वराकावनगह्नमध्ये सूर्यास्तमनवेलायां स्वयूथाद्भ्रष्टां प्रसववेदनया पीड्यमानामुष्ट्रीमपश्यत् । स च दासेरकयुक्तामुष्ट्रीं गृहीत्वा स्वस्थानाभिमुखः प्रस्थितः । गृहमासाद्य रज्जु गृहीत्वा तामुष्ट्रिका बबन्ध । ततश्च तीक्ष्णं परशुमादाय तस्याः पल्लवानयनार्थं पर्वतैकदेशे गतः । तत्र च नूतनानि कोमलानि बहूनि पल्लवानि छित्त्वा शिरसि समारोप्य तस्याग्रे निचिक्षेप । तया च तानि शनैः शनैर्भक्षितानि । पश्चात्पल्लवभक्षणप्रभावादहर्निशं पीवरतनुरुष्ट्री सजाता । सोऽपि दासेरको महानुष्ट्रः संजातः । ततः स नित्यमेव दुग्धं गृहीत्वा स्वकुटुम्बं परिपालयति । अथ रथकारेण बल्लभत्वाद्दासेरकग्रीवायां महती घण्टा प्रतिबद्धा । पश्चाद्रथकारो व्यचिन्तयत्--'अहो किमन्यैर्दुष्कृतकर्मभिः, यावन्ममैतस्मादेवोष्ट्रोपरिपालनादस्य कुटुम्बस्य भव्यं संजातम् । तत्किमन्येन व्यापारेण ।' एवं विचिन्त्य गृहमागत्य प्रियामाह--'भद्रे, समीचीनाऽयं व्यापारः । तव संमतिश्चेत्कुतोऽपि घनिकात्किंचिद् द्रव्यमादाय मया गुर्जरदेशे गन्तव्यं कलमग्रहणाय ; तावत्त्वयैतौ यत्नेन रक्षणीयौ । यावदहमपरामुष्ट्रीं नीत्वा समागच्छामि ।

ततश्च गुर्जरदेशं गत्वोष्ट्रीं गृहीत्वा स्वगृहमागतः । किं बहुना ? तेन

तथा कृतं यथा तस्य प्रचुरा उष्ट्राः करमाश्च संमिलिताः । ततस्तेन महदुष्ट्रयूथं कृत्वा रक्षापुरूषो घृतः । तस्य, प्रतिवर्षं वृत्त्यां करममेकं प्रयच्छति । एतिवर्षं अन्यव्वाहर्निशं दुग्धपानं तस्य निरूपितम् । एवं रथकारोऽपि नित्यमेवोष्ट्री-करमव्यापारं कुर्वन्सुखेन तिष्ठति । अथ ते दासेरका अधिष्ठानोपवन आहारार्थं गच्छन्ति । कोमलवल्लीर्यथेच्छया भक्षयित्वा महति सरसि पानीयं पीत्वा सायंतनसमये मन्दं मन्दं लीलया गृहमागच्छन्ति । स च पूर्वदासेरको मदातिरे-कात्पृष्ठ आगत्य मिलति । ततस्तैः कलभैरमिहितम् --'अहो, मन्दमतिरयं दासेरको यथा यूथाद् भ्रष्टः पृष्ठे स्थित्वा घण्टा वादयन्नागच्छति । यदि कस्यापि दुष्टसत्वस्य मुखे पतिष्यति, तन्नूनं मृत्युमवाप्स्यति' ।

अथं तस्य तद्वनं गाहमानस्य कश्चित्सिंहो घण्टारवमाकर्ण्य समायातः । यावदवलोकयति, तावदुष्ट्रीदासेरकाणा यूथं गच्छति । एकस्तु पुनः पृष्ठे क्रीडां कुवन्वल्लरीश्चरन्यावत्तिष्ठति, तावदन्ये दासेरकाः पानीयं पीत्वा स्वगृहे गताः । सो पि वनान्निष्क्रम्य यावद्दिशोऽवलोकयति, तावन्न कंचिन्मार्गं पश्यति वेत्ति च यूथाद् भ्रष्टो मन्दं मन्दं बृहच्छब्दं कुर्वन्यावत्कियद्दूरं गच्छति, तावत्तच्छब्दा-नुसारी सिंहोऽपि क्रमं कृत्वां निभृतोऽग्रे व्यवस्थितः । ततो यावदुष्ट्रः समीप-मागतः, तावत्सिंहेन लम्भयित्वा ग्रीवायां गृहीतो मारितश्च । अतोऽहं ब्रवीमि-

सतां वचनमादिष्टं मदेन न करोति यः ।
स विनाशमवाप्नोति घण्टोष्ट्र इव सत्वरम् ॥७४॥

कठिनाः शब्दाः

चतुर्भूमिकाः, दासेरकः कलभः, करभः, अहर्निशम् ।

अभ्यासः

१. रथकारः कथं धनवान् सञ्जातः ?
२. कलभैः किमभिहितं ?
३. रथकारेण प्रियां किमाह ?
४. केनाकर्षितो सिंहः दासेरकमसृतवान् ?
५. मदोन्मत्तेन दासेरकेन किमनुभूतम् ?

प्रथम खण्डः

गद्यम्

मत्स्येन्द्रनाथः

सिद्धगोरक्षानाथस्य गुरुर्मत्स्येद्रनाथो नाम महासिद्धः । यो हठयोगमार्गस्य प्रथमप्रवर्तकस्य श्रीशङ्करस्वरूपस्य आदिनाथस्य शिष्योऽभूत् । कदाचित् शिवः पार्वतीं योगविद्यामुपदिशतिस्म । नारायणो मत्स्योदरमनुप्रविश्य निभृतं तत् सर्वमश्रौषीत् तदनु । लब्धयोगतत्वः स बालकरूपेण मत्स्योदरान्निर्गतस्य मत्स्येन्द्र-

नाथनाम्ना प्रसिद्धोऽभूत् इति केचन वर्णयन्ति ।

अयं कामरूपदेशीयो योगमार्गस्य देशिक इत्यपि केचन निरूपयन्ति । यथातथाप्यसौ योगमार्गस्य देशीक इत्यत्र नविप्रतिपत्तिः । सोऽयं योगिप्रवरो नेपालाधिराज्ये बहुशः संमान्यते लोकैः । एतदीया किंवदन्त्योऽपि अनेकशः श्रूयन्ते । बौद्धैस्तथा शैवैः एषः श्रद्धाभक्ति भावेन पूज्यते सविशेषम् । नेपाले धर्मसमन्वयः सुदृढोऽस्ति । नखमांसयोरिवाविच्छेद्योऽनयोः सम्बन्धः । यान्देवान् बौद्धाः सम्पूजयन्ति शैवा अपि तान् भक्तिभावेन समर्चयन्ति । यान् शैवाः समुपासन्ते तान् बौद्धा अपि सभाजयन्ति । तस्मादेव मत्स्येन्द्रनाथप्रतिष्ठा सर्वैः समर्थिता । ललितपुरे रक्त-मत्स्येन्द्रनाथस्य मन्दिरं विद्यते, श्वेतमत्स्येन्द्र नाथस्य मन्दिरं तथा कान्तिपुरे शोभते ।

अस्यप्रतिमूर्तिश्चिरान्महति मन्दिरे प्रतिष्ठापिताऽहरहः सविशेषं पूज्यते । अस्याः प्रतिवर्षं बहूनि दिनानि महता समारम्भेण रथयात्रापि नगरे विधीयते । ललितपुरस्य जाउलाखेलनाम्नि स्थाने अस्य कञ्चुकं लक्षाधिकेभ्यः जनेभ्यः प्रदर्श्यते । तस्मिन् महोत्सवे तद्दर्शनार्थं कर्मचारिभ्यः दिनार्धावकाशं सर्वकारः प्रददाति । नेपालदेशे मत्स्येन्द्र नाथयात्रा प्रसिद्धा वर्तते । प्रायशः बौद्धाः महता समारोहेण यात्रां मानयन्ति । रथं परितः सहस्रदीपान् प्रज्ज्वालयन्ति नार्यः ।

अस्यैव शिष्यो गुरुगोरक्षनाथः नेपालराष्ट्रनिर्मातुः महामहाधिराजस्य श्री ५ पृथ्वीनारायणदेवस्य अराध्य आसीत् । अस्य विषये 'किंवदन्ती' एतादृशी विद्यते । योगिप्रवरो मत्स्येन्द्रनाथस्तीर्थानि पर्यटन् कदाचितयोध्यां प्राप । भिक्षार्थं कस्यापि विप्रस्य द्वारमुपाययौ । तद्गृहस्थितायाः विप्रायाः निरपत्यतादीनं मुखं दृष्ट्वा सत्पुत्रावाप्तये योगकरण्डकाद्विभूति गृहीत्वाऽशनाय तस्यै प्रायच्छत् । कयापि दुराशयया प्रतिवेशिन्याऽपवाहिता सा विप्रा तां विभूतिमेकस्मिन् गर्ते प्रचिक्षेप ।

भूयो द्वादशभिर्वर्षैस्तदेव गृहं भिक्षायै प्राप्तेन तेन मत्स्येन्द्रनाथेन क्व ते

पुत्र इति पृष्टा सा ब्राह्मणी भयविकृतया वाचा यथावृत्तं सर्व न्यवेदयत् ।

अमोघसङ्कल्पः स योगी एहि वत्स ! इत्याह्वयत् ततः द्वादशवार्षिको बालकः तस्माद् गर्तात् प्रादुरासीत् । योगीश्वरेण दत्तयोगविद्योपदेशः स गोरक्षनाथनाम्ना प्रसिद्धो योगी बभूवेति ।

सोऽयं मत्स्येन्द्रनाथोपदिष्टमार्गेण योगं साधयन् महतीं ख्याति प्राप ।

नेपालदेशे गुरोः मत्स्येन्द्रनाथस्य तदीयशिष्यस्य गोरक्षनाथस्य च प्रसिद्धिः सर्वातिशायिनी विद्यते । सिद्धानाम् आशीर्वादात् हिन्दूराज्यं नेपालः एकएवावशिष्टो वर्तते । गुरुशिष्ययोः मत्स्येन्द्रनाथगोरक्षनाथयोः वरप्रसादात् नेपालः अद्यावधि स्वतन्त्रः सार्वभौमसत्तायुक्तश्च विद्यते । गोरक्षनाथमठे अद्यापि नाथसंप्रादायानुयायिनः कति चन योगिनस्तिष्ठन्ति । नेपालाद् बहिर्भारते वर्षेऽपि नाथ संप्रदायानुयायिनो विद्यन्ते ।

मत्स्येन्द्रनाथस्य माहात्म्यं नेपालस्य सर्वे जानन्ति । अत्रत्या शैवा बौद्धा अपि हिन्दूधर्मावलम्बिनो देवतामूर्ति पूजयन्ति, श्राद्धं कुर्वन्ति, तीर्थाटनं कुर्वन्ति ।

कठिनाः शब्दाः

हठयोगः, निभृतम्, अनुप्रतिक्ष्य, कामरुपम्, अविच्छेद्यः, सभाजयति, करण्डकम्, यथावृत्तम्

अभ्यासः

१. "मत्स्येन्द्रनाथः" इति नाम कथमभवत् ?

२. मत्स्येन्द्रनाथस्य कन्चुकं कस्मिन् पर्वणि तथा कुत्र प्रदर्श्यते ? अस्य महिमा कः अस्ति ?

३. "नेपालदेशे धार्मिककलहो नास्ति—मत्स्येन्द्रनाथगोरक्षनाथयोः कारणतः" अस्योक्तेः पुष्टिं कुरुत ।

४. गोरक्षनाथस्य विषये "किवदन्ती" कीदृशी अस्ति ?

५. श्वेतमत्स्येन्द्रनाथस्य मन्दिरं कुत्रास्ति√एतच्चिह्नेन निरूपयत ।

(क) जाउलाखेल नामकस्थाने ।

(ख) कान्तिपुरे ।

(ग) बराहक्षेत्रे ।

रक्तमत्स्येन्द्रनाथस्य मन्दिरं कुत्रास्ति√एतच्चिह्नेन निरूपयत ।

(क) कान्तिपुरे ।

(ख) भक्तपुरे ।

(ग) ललितपुरे ।

६. श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहदेवस्याराध्यदेवः कः ?

७. को नाम नाथसंप्रदायः ?

धन्यो याज्ञवल्क्यः, धन्या नेपालभूमिः

मिथिलावास्तव्यो महर्षिः योगीयाज्ञवल्क्यः अस्माकं नेपालराष्ट्रस्य अत्युज्ज्वला महती विभूतिः। वाजसनेयशाखामूलानां शुक्लयजुषां प्रथमाचार्यस्य तस्य कृतयो "याज्ञवल्क्य शिक्षाशतपथ ब्राह्मण-प्रतिज्ञासूत्र-योगियाज्ञवल्क्य-स्मृतयो" नेपालमातुःसन्ततेः सनातनं महिमानं प्रकाशयन्त्यः प्रकाशन्ते।

देवरातसुतो याज्ञवल्क्यो वेदविद्यामर्थयन् श्रोत्रियं महर्षिं वैशम्पायनमुपससाद। वैशम्पायनो भागिनेयं तं विधिवदुपनीय निगदाख्यं यजुर्गणमध्यापयामास।

अथ कदाचन पितृश्राद्धे संलग्नत्वात् प्रतिश्रुतां ब्रह्मर्षिगोष्ठीमुपस्थातुमपारयतस्तस्य वैशम्पायनस्य तदानीन्तनेन नियमेन वाचिक ब्रह्महत्यादोष उदपद्यत। तदंहो निबर्हणाय वैशम्पायनः स्वान्तेवासिनो ब्रह्महत्यामार्जनक्षमं व्रतमादिदेश। तदा विद्यातपः प्रभाववान् याज्ञवल्क्यः प्रोवाच—"आचार्य, भवदुक्तं व्रतं सुदुश्चरमप्यहमेक एवाचरिष्ये, किमेतेषामल्पसाराणामादेशेन" इति। याज्ञवल्क्योक्तिमवलेपपूर्णां मन्वानो वैशम्पायनस्तस्मै नितराँ चुक्रोध, आह च तम् रे याज्ञवल्क्य, ब्राह्मणानामवमन्तासि। मत्तोऽधीतं सर्वं त्यज निर्गच्छ च मदाश्रमात् इति। स्वाभिमानी याज्ञवल्क्य आचार्यस्य आज्ञां पालयन् ततोऽधीतं सर्वं त्यक्त्वा निश्चक्राम तस्मात् वैशम्पायनकुलात् ततः स वाजिरूपधरस्य भगवत आदित्यस्य प्रसादात् स्वीयेनैव तपसा अयातयामानि यजूंषि आविरभावयत्, वाजसनेयसंज्ञकाः शाखाश्च व्यभजत्।

विदेहानां सम्राट् जनकराजः कर्मकाण्डाभिरत एकदा बहुदक्षिणेन यज्ञेनायजत्। राज्ञा निमन्त्रिता ब्राह्मणाः केचन यज्ञदिदृक्षवश्च तत्राभिसंगता आसन्। मिलितं विद्वत्समाजमालोक्य जनकस्य जिज्ञासा बभूव— को नु खल्वनूचानतमो ब्रह्मिष्ठ इति। स ह गवां सहस्रमवरुरोध दशदशसुवर्णपादा एकैकस्याः शृङ्गयोराबद्धा बभूवुः। स उवाच भो ब्राह्मणा भगवन्तः यो वो ब्रह्मिष्ठः स एता गा उदजतामिति। यदैते ब्राह्मणा न दधृषु रथ ह याज्ञवल्क्यो निजमन्तेवासिनमुवाच "हे सौम्य, उत्कालयेमा गा अस्मद्गृहान् प्रती"ति। स चान्तेवासी सामश्रवा उत्कालितवांस्ताः सर्वा गा आचार्यगृहान्प्रति। सदसि स्थिता ब्राह्मणाः क्रुद्धाः सन्तस्तमभिजग्मुः। स चापि एकैकशः सर्वान् शास्त्रीये विवादे पराबभौ। तस्य तेन महिम्ना प्रभावितो राजर्षि जनकस्तस्य शिष्यत्वं प्रपेदे अधिगम्य च ततो ब्रह्मविद्यां जगति जीवन्मुक्तस्य निष्कामकर्मयोगिनो राजर्षेः प्रथमां प्रसिद्धिमवाप।

समस्तेषु दृष्टानुश्रविकविषयेषु विरक्तां, मोक्षकामां पत्नीं मैत्रेयीं ब्रह्म-विद्यामुपदिश्य गृहस्थाश्रमात् प्रव्रजित आत्मारामो याज्ञवल्क्यस्तीर्थानि

प्रविचरन् एकदा भरद्वाजाश्रमं प्राप; तत्र भरद्वाजं रामचरितमुपदिदेश। तस्यैव उपदेशस्य सारेण श्रीमांस्तुलसीदासो रामचरितमानसं जग्रन्थ। भारतीयानां सर्वस्वायमानं रामचरितमानसमपि महर्षेर्याज्ञवल्क्यस्यैव महान् वर इति विषये तुलसादासमहोदयस्य रामचरितमानसान्तर्गता सत्योक्तिरेव प्रमाणमस्ति।

ईदृशस्य महामहिमामयस्य महर्षेर्याज्ञवल्क्यस्य अतिशायी चरितमस्माकं संस्कृतेरेकं मूलं, प्रेरणाश्रोतश्चेति वदतामस्माकं शिरांसि गौरवपरिपूरितेन राष्ट्रियगर्वेणोन्नमन्ति। धन्यो याज्ञवल्क्यः धन्या एतादृश-सत्पूत्रजननी अस्माकं नेपालभूमिः।

कठिनाः शब्दाः

श्रोत्रियः, आनुश्रविकः, अन्तेवासी, ब्रह्मविद्या, जीवन्मुक्तः, निष्कामकर्मयोगः, अनूचानतमः, ब्रह्मिष्ठः, सुदुश्चरः अतिशायी।

अभ्यास :

१. याज्ञवल्क्यस्य प्रसिद्धाः कृतयः काःकाः सन्ति तेषां नाम उल्लिखत।
२. कथं याज्ञवल्क्यस्य वाचिक ब्रह्महत्यादोष ?
३. वैशम्पायन क्रुद्धो भूत्वा याज्ञवल्क्यं किमकथयत् ?
४. विदेहजनकस्य राजसभायां याज्ञवल्क्यः कथं प्रसिद्धो जातः ?
५. राज्ञो जनकस्य यज्ञसभायां याज्ञवल्क्यः कथं विद्वत्समाजं पराजिग्ये ?
६. "याज्ञवल्क्यस्य कारणात् नेपालभूमिर्धन्या अस्ति" स्वमतं लिखत।
७. याज्ञवल्क्यः कस्माद् वेदमधीतवान् ?
८. निम्नस्थानेषूपयुक्तान् शब्दान् स्थापयत :
   (क) वैशम्पायनो विधिवदुपनीय तं..............................अध्यपयामास।
   (ख) याज्ञवल्क्य आचार्यस्याज्ञां पालयन्.....................त्यक्ता निर्गतः।
   (ग) वैशम्पायनः स्वान्तेवासिभ्यः.................आदिदेश।

इतिहासदीपो मानदेवः

नेपालदेवो मानदेवः अस्माकं राष्ट्रियस्य इतिहासस्य प्रोज्ज्वलो दीपः । तस्य भास्वरे यशःप्रकाशे नेपालस्य तदात्वो महिमा स्पष्टं प्रकाशते । पञ्चमशताब्द्यां तस्मिन् नेपालभुवं शास्तरि वास्तुकलायाः मूर्तिकलायाः, साहित्यस्य, धर्मसमन्वयस्य च महतीं समृद्धिं प्रमाणयन्ति तत्समये स्थापिता उत्कीर्णाभिलेखशिलाः ।

श्रीपशुपतिनाथ समीपवर्तिन्या वाग्मत्याः पूर्वतटस्थ त्रिगङ्गा (तिलगङ्गा) निकटे, लाजिमपाटे च त्रिविक्रमस्य भगवतो वामनस्य शिलामयमूर्ती दर्शकस्य सहसा मनो हरतः, विवेचकस्य बुद्धिं प्रभावयतः । पलानचोके भगवत्या विजयश्रीदेव्या मूर्तिः नेपालस्य एकामनुपमां मूर्तिकलामुदाहरति । उपलब्धाः शिलाभिलेखाः तदानीन्तनं साहित्योत्कर्षं साधयन्ति । मानदेवस्य मानाङ्कमुद्रा मुद्रणशिल्पस्य, स्वतन्त्र-मुद्रा-प्रचलनस्य, तद्द्वारा वाणिज्यव्यवसायसमुन्नतेश्च पुष्टिं करोति । कालकवलीकृतोऽधुना नामावशेषो विशालो भव्यश्च मानगृहाख्यो राजप्रसादो वास्तुकलायाः समुन्नतिमनुमापयति ।

"व्यूढोरस्को वृषस्कन्धः शालप्रांशुर्महाभुजः" स मानदेवः शिरसि रत्नोज्ज्वलमुष्णीषमाबध्य प्रविचरन् मूर्तिधारी क्षात्रोधर्म इव ददृशे । विशुद्धकाञ्चनवपु रुदारवेषः सिंहसंहननः स युवा पश्यतां नयनानन्दजन आसीत् । सौन्दर्यशौर्यौदार्यवैदुष्यदाक्षिण्यादिभिस्तस्य गुणैः सर्वे प्रभाविता आसन् । मातापितरौ, राजपुरुषाः, अन्याः प्रजाश्च विनयशालिनं विद्याव्यसनिनं तं दृष्ट्वा तस्य भाविनमुत्कर्षमनुममुः ।

जायमानो ह वै पुत्रः पितुर्मातुश्च ऋणवान् जायते । पालने, पोषणे,

शिक्षणे दीक्षणे च यं क्लेशं मातापितरौ सहेते तस्य निष्कृतिं पुत्रः आजन्म-सेवयापि कर्तुं न शक्नोति। एतज्जानानस्य मानदेवस्य "नाम्बाऽऽनृण्यमहं तपोभिरमलैः शक्नोमि यातुं पितुः" इतीयमुक्तिः सदास्मान् पितृसेवायां प्रेरयति। पितरि धर्मदेवे स्वर्याते तमनुगमिष्यन्तीं मातरं राज्यवतीं समीक्ष्य स मानदेवः स्वयमेव पूर्वं प्राणान् हातुमुद्युयुजे। "प्राणान् पूर्वमहं त्यजामि परतस्त्वं यास्यसीतो दिवम्" इति सास्रं विलपन्तं तमुदीक्ष्य पतिप्राणापि सा पुत्रस्नेहेन राष्ट्रप्रेम्णा च पतिमनुगन्तुं नोत्सेहे। जनन्या योग्यता पुत्रं योग्यतरं करोतीति मानदेवे यथार्थं मिलति। मातुः शिक्षया, तदीय गृहनीतिसंचालनेन च मानदेवः शत्रून् मर्दयितुं, राष्ट्रमुन्नमयितुं च प्राभवत्।

मानदेवस्य राज्यारोहणसमकालमेव राष्ट्रस्य अन्तर्वैरिणः अतन्तरवैरिणश्च शिरांसि उदनमयन्। गुरोः सम्यगधिगतास्त्रशस्त्रविद्यो, राजधर्मपरायणो लिच्छविकुलशिरोमणिः स मानदेवः सैन्यबलेन नीतिबलेन च तांस्तरसा प्रमथ्य नेपालराष्ट्रं ररक्ष। मातुलसहायः स गण्डकीं तरङ्गिणीं तीर्त्वा मल्लपुरीमपि वशीचकार। दोलाद्रौ चांगुनारायणमन्दिरे तेन स्थापिते द्रपाषाणमये विजय-स्तम्भे समुत्कीर्णो लेखस्तस्य तं विजयमहिमानं वर्णयति।

जनन्या राज्यवत्याः पुण्यविवृध्द्यै स्थापिते वामनशिलामूर्तौ तस्य मातृशक्ति निदर्शयतः । भोगिनीनामाङ्किता मुद्रा, गुणवतीनाम्ना, क्षेमसुन्दरीनाम्ना च स्थापिते शिवलिङ्गे विजयस्वामिनीनाम्ना स्थापिता पलानचोकभगवतीमूर्तिश्च चतसृषु महिषीषु तस्य उदाहरणीयां दक्षिणनायकतामुद्घोषयन्ति ।

मानदेवस्य परिवारे शैववैष्णवशाक्तधर्माणां मनोरमः सङ्गमो दृश्यते । तस्य वंशे बौद्ध–शैव–वैष्णव–शाक्तसम्प्रदायानां समन्वय आसीत् । मानदेवस्य प्रपितामहो वृषदेवः 'सुगतशासनपक्षपाती' बौद्धः, पितामहः शङ्करदेवः शैवः; पिता धर्मदेवो वैष्णवः । तस्य माता राज्यवती, पत्न्यौ गुणवतीक्षेमसुन्दर्यौ विष्णुभक्तिरताः आसन्, अपरा पत्नी विजयस्वामिनी शक्त्युपासिका बभूव । स्वयं मानदेवः विष्णूपासकः चक्रमहाविहारसंस्कारकश्च अभवत् । एवं मानदेवस्य तद्वंशस्य च चरितं, सहिष्णुतास्वाभावं धर्मसमन्वयप्रवणमस्माकं राष्ट्रियं नेपालधर्मं निदर्शयति । भिन्न–भिन्न–सम्प्रदायान् यथारुचि अनुसरन्तो वयमीदृशस्य नेपालधर्मस्य भक्ता इति उच्चैर्गौरवं वहामः । धर्मत्वेन प्रयुक्त उपयुक्तश्च धर्मो मानवान् न भेदयति, अपि तु मानवता-मुत्कर्षयन्, मानवनामन्तःसंस्कारेण बहिर्जीवनजीविके परिष्कुर्वन् मानवान् संश्लेषयति संरक्षयति च । अत्र विषये अस्माकमितिहासः साक्षी वर्तमानञ्च प्रमाणमिति ।

कठिनाः शब्दाः

तदात्यः, न्यूढोरस्कः, उष्णीषम्, परिष्कुर्वन्, कालवंलीकृतः, उदारवेशः ।

अभ्यासः

१. "नेपालस्येतिहासे मानदेवस्योज्ज्वलः प्रकाशो भाति" अस्य कारणं उल्लेख्यम् ।
२. मानदेवस्य पितरि कीदृशी भक्तिरासीत् ?

३. "राजनीतावपि स कुशल आसीत्" इत्युक्तिः सप्रमाणं समर्थयत ।

४. "मानदेवस्य वंशे" बौद्ध-शैव-वैष्णव-शाक्त सम्प्रदायानां समन्वय आसीत्" इत्यस्य सप्रमाणं पुष्टिं कुरुत ।

५. अधो लिखित शब्देषु मानदेवस्य संबन्धं दर्शयत–

(क) मानाङ्क । (ख) त्रिविक्रमस्य भगवतो वामनस्य शिलामयमूर्ती ।

(ग) विजयश्रीदेव्या मूर्तिः । (घ) राज्यवती । (ङ) धर्मदेवः ।

(च) शङ्करदेवः । (छ) वृषदेवः । (ज) विजयस्वामिनी । (झ) गुणवती ।

भवभूतिः

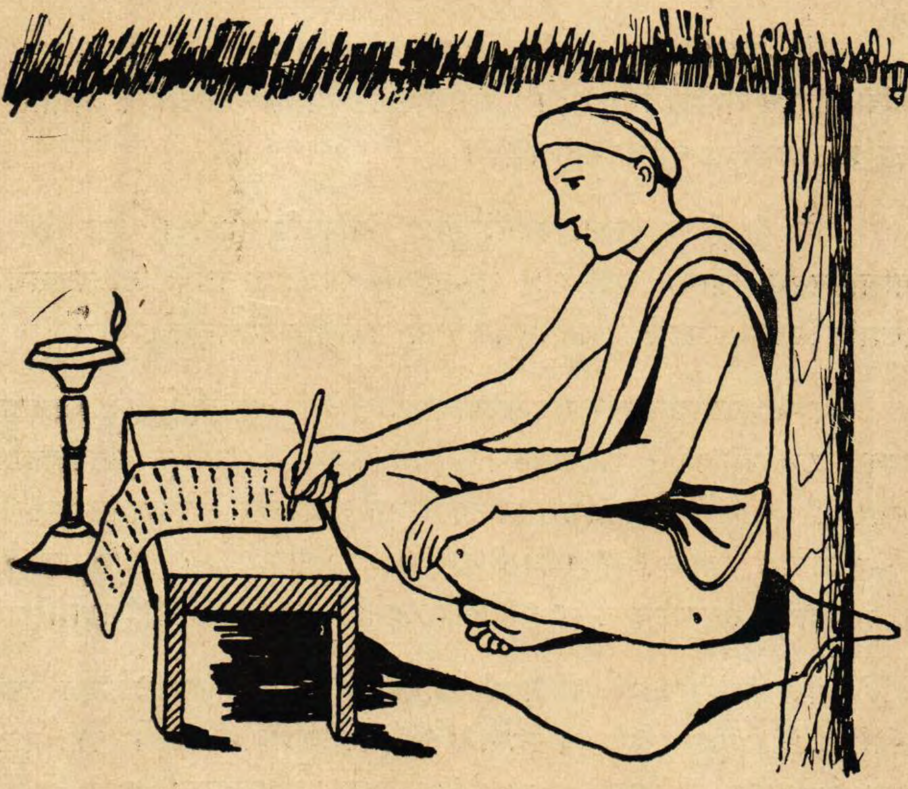

पुरा विदर्भ (वरार) प्रान्ते पद्मपुरनगरे श्रौतस्मार्तकर्मनिष्णाताः काश्यपगोत्रजा उदुम्बरनामका विप्रा आसन् । तेषु श्रीभट्टगोपालो नाम महाकविरासीत् । एतस्य पौत्रो नीलकण्ठाभिधः पण्डितोऽभूत् । अस्य विदुषः पत्नी जतुकर्णी अनयोः सुपुत्रः श्रीकण्ठपदाभिधानान्तरो भवभूतिः संस्कृतसाहित्ये विभूति संजातः ।

महामीमांसकात् कुमारिलभट्टात् सर्वशास्त्राणि स प्राप। स कवि विक्रमस्याष्टम्यां शताब्द्यां राज्ञो यशोवर्म्मणः सभापण्डित आसीत्। यशोवर्माणं विजित्य श्रीललितादित्यो भवभूतिं स्वदेशं काश्मीरमनैषीत्। "साम्बा पुनातु भवभूतिपवित्रमूर्तिः" अथवा "गिरिजाया स्तनौ वन्दे भवभूतिसिताननौ" इत्यत्र भवभूतिशब्दप्रदर्शनात् कवेः भवभूतिरिति नाम संजज्ञे इत्यस्ति पण्डितपरम्परा-गता प्रसिद्धिः।

असौ महाकविरेव नासीत् मीमांसकधुर्यश्चाभूत्। अस्य नामान्तर मुम्बेक इति च वदन्ति विद्वांसः। अनेन श्लोकवार्तिके व्याख्या च व्यधायि। अस्य प्रसिद्धिरधुना नाटके सर्वैज्ञयिते।

कविः समाजस्य स्वरूपं सर्वेषां पुरतः स्थापयति नाटके। रसानुबोधेन समाजानुनयनं कवयः कुर्वन्ति। तस्मादेवाकथयन् प्राचार्याः 'नाटकान्तानि काव्यानि' इति। महति दुष्करेऽस्मिन् कार्यें भवभूतिः सिद्धहस्तोऽभूत्।

वैक्रम्यामष्टमशताब्द्यां समाजस्यावस्था कीदृशी आसीदिति। मालती-माधव नाटकस्याध्ययनेन परिज्ञायते। तस्मिन् नाटके कवेः समाजं प्रति विद्रोहः परिदृश्यते। मौलिके सामाजिके नाटकेऽस्मिन् वृद्धिविवाहस्योपहासं, पाखण्ड-धर्मस्य विनाशं सत्यप्रणयस्य विजयं च कविः प्रतिपादयति। तदीयेऽस्मिन्ना-टके वैक्रम्यामष्टम्यां शताब्द्याँ भारतवर्षस्य तदन्हीन्तनः समाजः सुरक्षितोऽस्ति।

तथैव महावीरचरिताख्ये नाटके वीररसस्य, उतररामचरिते करुणरसस्य मालतीमाधवे श्रृङ्गाररसस्य च स्थापना विहितानेन महाकविना। इतः प्राक् वीरश्रृङ्गाररसावेव नाटकस्य प्रधान रसावास्ताम्। एको रसः करुण एवेति अस्य कवेस्वसिद्धान्तमस्थापयत् महाभाग एषः। बहवो विरोधिन आसन् परन्तु न हि विरमति तथापि भवभूतिमतिः स्वकृत्यात्। तस्य बलवती आशा पुरतः प्रोत्साहयति। सत्यमाह स महाकविः—

उत्पत्स्यतेऽस्ति मम कोऽपि समानधर्मा।
कालो ह्ययं निरवधिर्विपुला च पृथ्वी॥ इति

कठिनाः शब्दाः

निरवधिः, मीमांसकः, निष्णातः, समानधर्मा,

अभ्यासः

१. "भवभूतिः" इत्यस्य नाम्नः पृष्टभूमिं निदर्शयत ।

२. "नाटकान्तानि काव्यानि" अस्याशयं श्पष्टं कुरुत ।

३. 'करुण रसस्यापि नाटकस्य मुख्यरसत्वन स्थापनाऽनेन विहिता' अस्य प्रमाणं दर्शयत ।

४. भवभूतेः गुरोः मातुः पितुः प्रपितामहस्य च नामोल्लेखं कुरुत

५. रिक्त स्थानानि पूरयत

(क) भवभूतेः समयः.....................

(ख) ललितादित्यः.......................

दूतवाक्यम्-महाकविर्भासः

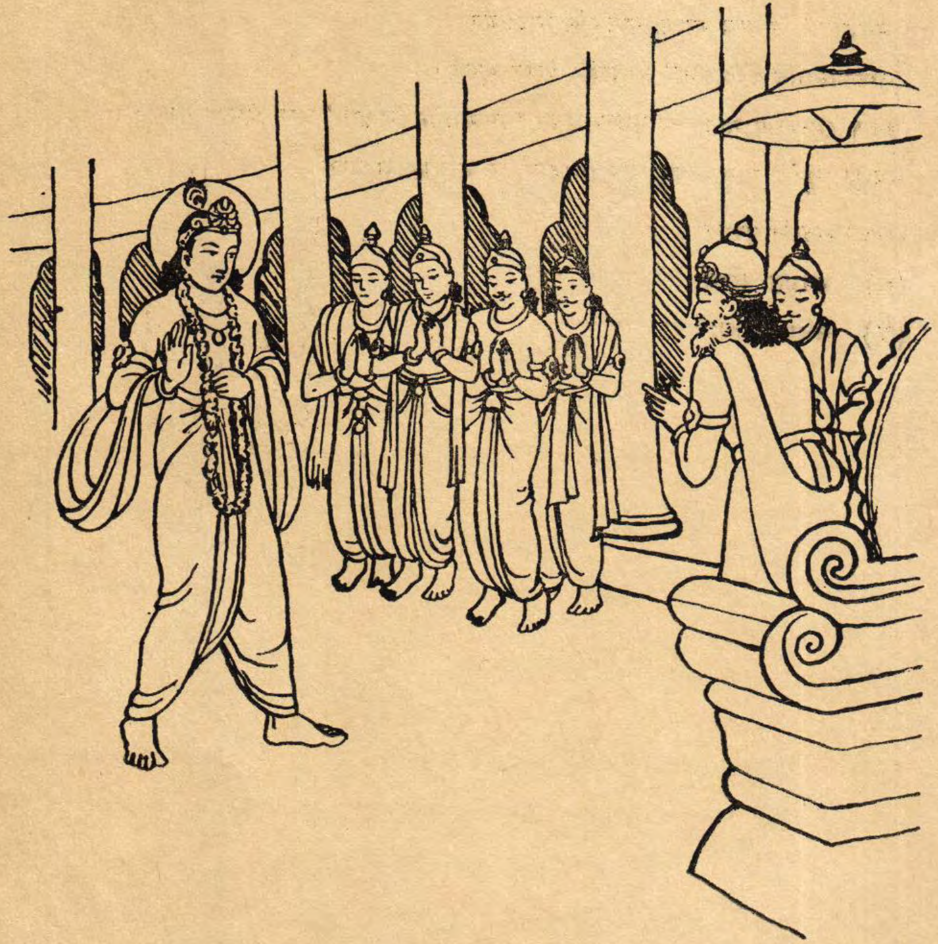

(नान्द्यन्ते ततः प्रविशति सूत्रधारः ।)

सूत्रधारः– पादः पायादुपेन्द्रस्य सर्वलोकोत्सवः स वः ।
व्याविद्धो नमुचिर्येन तनुताम्रनखेन खे ॥

एवमार्यमिश्रान् विज्ञापयामि। अये ! किं नु खलु मयि विज्ञापनव्यग्रे शब्द इव श्रूयते अङ्ग ! पश्यामि।

(नेपथ्ये)

भो भोः प्रतीहाराधिकृताः महाराजो दुर्योधनः समाज्ञापयति।

सूत्रधारः– उत्पन्ने धार्तराष्ट्राणां विरोधे पाण्डवैः सह
मन्त्रशालां रचयति भृत्यो दुर्योधनाज्ञया।

(निष्क्रान्तः)

स्थापना

(ततः प्रविशति दुर्योधनः)

काञ्चुकीयः– जयतु महराजः। महाराजशासनात् समानीतं सर्वराजमण्डलम्।

दुर्योधनः– सम्यक् कृतम्। प्रविश त्वमवरोधनम्।

काञ्चुकीयः– यदाज्ञापयति महराजः (निष्क्रान्तः)
(सभासद आगछन्ति)

दुर्योधनः– आचार्य ! एतत् कूर्मासनम् आस्यताम्। पितामह ! एतत् सिंहासनम् आस्यताम् ! मातुल ! एतच्चर्मासनम् आस्यताम्। वैकर्णवर्षदेवौ ! आसातां भवन्तौ। भो भोः सर्वक्षत्रियाः ! स्वैरमासतां भवन्तः। नन्वयमहमासे। वयस्य कर्ण ! त्वमप्यास्स्व (उपविशति)

(प्रविश्य)

काञ्चुकीयः–जयतु महाराजः। एष खलु पाण्डवस्कन्धावाराद् दौत्येनागतः पुरुषोत्तमो नारायणः।

दुर्योधनः– मा तावद्, भो वादरायण! किं किं कंसभृत्यो दामोदरस्तव पुरुषोत्तमः? स गोपालकस्तव पुरुषोत्तमः? जरासन्धापहृत-विषयकीर्तिभोगस्तव पुरुषोत्तमः? आः अपध्वंस।

काञ्चुकीयः–प्रसीदतु महाराजः। सम्भ्रमेण समुदाचारो विस्मृतः।

दुर्योधनः– संभ्रम इति। आः मनुष्याणामस्त्येव संभ्रमः। उत्तिष्ठोत्तिष्ठ।

काञ्चुकीयः–अनुगृहीतोऽस्मि।

दुर्योधनः– इदानी प्रसन्नोऽस्मि। क एष दूतः प्राप्तः?

काञ्चुकीयः–दूतः प्राप्तः केशवः।

दुर्योधनः– केशव इति। एवमेष्टव्यम्। अयमेव समुदाचारः। आनीयतां स विहगवाहनमात्रविस्मितो दूतः।

काञ्चुकीयः– यदाज्ञापयति महाराजः। (निंष्क्रान्तः)

दुर्योधनः– योऽत्र केशवस्य प्रत्युत्थास्यति, स मया द्वादशसुवर्णभारेण दण्ड्यः। अहमपि इदमालिखितद्रौपदीकेशाम्बरापकर्षणं चित्रपटं पश्यंस्तिष्ठामि।

(ततः प्रविशति वासुदेवः काञ्चुकीयश्च)
(सर्वें सभासदः सम्भ्रान्ता भवन्ति।)

वासुदेवः– अलमलं सम्भ्रमेण।

दुर्योधनः– अलमलं सम्भ्रमेण। स्मरणीयः पूर्वमाश्रावितो दण्डः।

वासुदेवः– भोः दुर्योधन! किमास्से?

दुर्योधनः— (सम्भ्रमेणासनात् पतित्वा उत्थाय आत्मगतम्) अहो ! बहुमायोऽयं दूतः (प्रकाशम्) ! भो दूत एतदासनमास्यताम् ।

वासुदेवः— आचार्य ! आस्यताम् । गाङ्गेयप्रमुखा राजानः स्वैरमासतां भवन्तः । वयमप्युपविशामः (उपविश्य चित्रपटमापाततो विलोक्य) अहो ! दर्शनीयोऽयं चित्रपटः (निरीक्ष्य) मा तावत् । द्रौपदीकेशधर्षणमत्रालिखितम् । अपनीयतामेष चित्रपटः ।

दुर्योधनः— (ससम्भ्रमम्) काञ्चुकीय, अपनीयतामेष चित्रपटः (काञ्चुकीयः चित्रपटमपनयति) भो दूत ! कुशलिनः पाण्डवा ?

वासुदेवः— कुशलिनः सर्वे । भवतः कुशलमनामयं च पृष्ट्वा विज्ञापयन्ति पाण्डवाः "अनुभूतं महद्दुःखं सम्पूर्णः समयः स वै ।
अस्माकमपि धर्म्यं यद् दायाद्यं तद् विभज्यताम् ।" इति

दुर्योधनः— कथं ? कथं ? दायाद्यमिति ? पितृभुक्तमिदं मे राज्यम् । तृणमपि न दास्ये ।

वासुदेवः— भो ! कुरुकुलकलङ्कभूत, अयशोलुब्ध, वयं किल तृणान्तराऽभिभाषकाः ?

दुर्योधनः— भो गोपालक ! सत्यं तृणान्तराभिभाष्यस्त्वम् ।

वासुदेवः— भो ! सुयोधन, क्षिपसि माम् ?

दुर्योधनः— आ अभाष्यस्त्वम् ।
अहमवधृतपाण्डरातपत्रो द्विजवरहस्तधृताम्बुसिक्तमूर्धा
अवनतनृपमण्डलानुयात्रैः सह कथयामि भवद्विधैर्न भाषे ।

वासुदेवः— न व्याहरति किल मां सुयोधनः । भोः !
शठ, बान्धवनिःस्नेह, काक, केकर, पिङ्गल,

त्वदर्थात् कुरूवंशोऽयचिरान्नाशमेष्यति ।
भो भो, राजानः ! गच्छामस्तावत् ।

दुर्योधनः— कथं यास्यति किल केशवः । दुःशासन, दुर्मर्षण, दुर्मुख, दुष्टेश्वर, दूतसमुदाचारमतिक्रान्तः केशवोऽयं बध्यताम् । किं न समर्थाः स्थ । भवतु अहमेव बध्नामि । (उपसर्पति)

वासुदेवः— कथं बध्दुकामो मां सुयोधनः । भवतु, सुयोधनस्य सामर्थ्यं पश्यामि । (विश्वरूपमास्थितः)

दुर्योधनः— आः तिष्ठेदानीम् । कथं न दृष्टः केशवः ? अयं केशवः, अहो ह्रस्वत्वं केशवस्य ! आः निष्ठेदानींम् । कथं न दृष्ट केशवः । अहो दीर्घत्वं केशवस्य ! कथं न दृष्टः केशवः । अयं केशवः । सर्वत्र मन्त्रशालायां केशवा भवन्ति । किमिदानीं करिष्ये । भवतु दृष्टम् । भो भो राजानः एकेनैकः केशवो बध्यताम् । कथं स्वयमेव वद्धाः पतन्ति राजानः । भवतु रणक्षेत्रे मम विक्रमं द्रक्ष्यसि । (इति जवान्निष्क्रान्तः)

वासुदेवः— अपक्रान्तो दुष्टः । भवतु अहमपि पण्डवशिविरमेव यास्यामि ।

(नेपथ्ये)

न खलु न खलु गन्तव्यम् ।

वासुदेवः— अये ! वृद्धराजस्वर इव । भो राजन् ! एष स्थितोऽस्मि । (ततः प्रविशति धृतराष्ट्रः)

धृतराष्ट्रः— क्व नु खलु भगवान् नारायणः ? क्व नु खलु भगवान् विप्रप्रियः ? क्व नु खलु भगवान् देवकीनन्दनः ?
मम पुत्रापराधात् तु शार्ङ्गपाणे तवाधुना
एतन्मे त्रिदशाध्यक्ष, पादयोः पतितं शिरः ।

वांसुदेव;– हा धिक् ! पतितोऽत्र भवान् (उत्थापयन्) उत्तिष्ठोत्तिष्ठ महाराज !

धृतराष्ट्रः– अनुगृहीतोऽस्मि । इदं पाद्यमर्घ्यं च प्रतिगृह्यताम् ।

वासुदेवः– सर्वं गृहणामि । किं ते भूयः प्रियमुपहरामि ।

धृतराष्ट्रः– यदि मे भगवान् प्रसन्नः किमतः परमिच्छामि ।

(भरतवाक्यम्)

इमां सागरपर्यन्तां हिमवद्विन्ध्यकुण्डलाम् ।
महीमेकातपत्राङ्कां राजसिंह : प्रशास्तु नः ॥

(निष्क्रान्ताः सर्वे)

(संक्षेपितम्)

कठिनाः शब्दाः

नान्दी, सूत्राधारः नेपथ्यम्, समुदाचारः, तृषान्तरामिभाषकाः, आपाततः, स्कन्धावाटः ।

अभ्यास :

१. दुर्योधनः कथं श्रीकृष्णस्य स्वागतमकरोत् ?
२. श्रीकृष्णो दूतो भूत्वा दुर्योधनं किमुवाच ?
३. केशवेन दुर्योधनस्य गर्वः कथं चूर्णीकृतः ?
४. दुर्योधनस्य सभायां सर्वे सभासदः कस्य पक्षे आसम् ?
५. धृतराष्ट्रः किमर्थं श्रीकृष्णस्य अनुनयमकरोत् ?
६. दूतवाक्यमिदं कस्य कृतिः ?

शिक्षा समस्या

(कपाटमुदघाटय माया प्रविशति)

माया. (दुरादेवावनतेन मुर्द्धा प्रणमति) वन्दे ।

मुरारि. (आसनं निर्दिश्य) इदमासनमास्यताम् ।

माया. (लम्बपटस्थप्रान्ते वसति) (संस्मृत्य) रोगस्तु अपागत इवेति-विचारयामि ।

चन्द्रचूडः स्यात् ।

मुरारि. माये, बी. ए. परिक्षाया मुत्तीर्य किंत्वया । व्यवसीयते ?

माया. नजाने, पिता कस्मिन् कर्मणि नियोजयति

मुरारिः एताःखलु अधिकरणस्थानं समलंकृत्य तस्मात् पुरूषवर्ग गलहस्त-यन्ति । सर्वाः स्त्रियः पुरुषायितुमिच्छन्ति ।

(हसति)

मायाः (सखेदम्) स्त्रीणमिमामवस्थां विलोक्य किं वीद्वांसो बिहसन्ति नराणां नार्थ एव मातरः मातृदेवो भवेति भगवती श्रुतिरुपदिशति । मातृजातिं नियन्त्र्य केनामि राष्ट्रेण महद् गौरवं नासादितम् ।

चन्द्रचूड़ः कुलकुमारि सत्यमेव जटिला समस्या । पाश्चात्यदेशे विषमा समस्या समुत्पन्ना इति श्रूयते । तथैवात्रापि ।

माया: महत्यां दुरवस्थायां वयं स्मः । स्त्रीणां किं लक्ष्यं तन्निर्धारणीयम् ।
मुरारिः कैर्निर्धार्यते ?

चन्द्रचूडः माये ! नारिभिरेव निर्धारणीया स्वविषया ।

माया पञ्चदशवर्षात् प्राग्रेवोपयच्छ्यत् । का विचारयतु ।

चन्द्रचूडः (संस्मृत्य) आङ्लभाषा अस्माकं स्वार्थं न साधयति ।

मुरारिः भद्रे । स्त्रीशिक्षा कया रित्या स्वसंस्कृतिहिता भवति । एतत् कैरपि न विचारितम् ।

चन्द्रचूडः मेकालस्य दूरदर्शिता सफलीभूता । सिद्धस्तस्य मनोरथः ।
माया कथमिव ?

चन्द्रचूडः एतादृशीं परीक्षाप्रणालीं निर्माय आङ्गलभाषाया महत्त्वं विधाय परीक्षामुद्रालयात् समानाकारा एकपरिमाणा मुद्रा इव स्नातकास्तेन समुत्पादिताः अप्राप्तकृत्तयस्ते सर्वे परतन्त्रीभूय सर्व. कारस्याधिकरणे स्थानं समीहन्ते स्वानुकूलं शासनं चालयितु ंतान कर्मकराः स्थाने यन्त्रवत् प्रयुज्यते !

माया (सवितर्कम्) यदि परीक्षा न भवेत् योग्यता कथमवबुध्येत । सर्वत्र परीक्षा-प्रणाली प्रचलितास्ति ।

मुरारिः सत्यम् । किञ्छात्र सा कीदृशी विद्यते ततः कीदृशा विद्वांसः संजायन्ते विचारणीयोऽयंविषयः । इङ्गल्याण्डदेशे आङ्गलै स्वराष्ट्र-भाषायां शिक्षा प्राप्यते ।

चन्द्रचूडः क्षुब्धं वातावरणं विलोक्य मनसि महती आशा समुदेति ।
माया अर्थशास्त्रस्य राजशास्त्रस्य तथा विज्ञानस्यापि ग्रन्था भारतीय वाङ्मये न विद्यन्ते ।

मुरारिः विज्ञानप्रकास-चाकचक्यात् भ्रान्त्या तेष्वधित्कं मन्धविश्रासं कृत्वा स्वविवेकशक्ति त्यजन्ति जनाः ।

चन्द्रचूडः विज्ञाने समुन्नतदेश वैज्ञानिकैः सह वयं स्पर्ध्यं कर्तुं न सक्नुमः। किन्तु विज्ञानमेकेनैन देशेन स्वायतीकृतं न हि । यदि अन्यदेशियैरविष्कृतं विज्ञानं स्वभाषसु आङ्गलैरनुद्य स्थापयते चेत् । स एव मार्गोऽस्माभिरनुसरणीयः ।

माया कुत्र प्राप्यते धनं तथाकर्तुम् ।

चन्द्रचूडः सप्तदशवर्षेभ्यः पूर्वं यदि रूसस्तथैवाऽऽशङ्क्येत तदा तस्या बाङ्मये परमाण्वस्त्र निर्माण-प्रक्रियायाः पुस्तकं कथं सम्पद्येत (सगर्वम्) अस्माकं समीपे द्रव्यस्य न्युनता नास्ति ।

मुरारिः पञ्चकोटि संख्यकाः फ्रान्सीयाः सर्वोच्च वाङ्मयं स्वभाषायां संपादयन्ति चेद् वयं कथं तूष्णीं निवसम ! परमर्षिभि स्तपस्तप्त्वा आराधिता देववाणी स्वतन्त्रदेशे कथं लुप्येत यस्याममरभारत्यामस्मत्पूर्वजानां मस्तिष्कसर्वस्वं वर्तते ।

माया (सप्रणयं स्वगतम्) किमर्थमद्यमे हृदयं मनोविकारं मापद्यते ! कथमिव किमिव कलयामि ।

चन्द्रचूडः (स्वगतम्) प्रथमदर्शनादारभ्य वयुत्सुक इवास्मि (प्रकाशम्) सेवाधर्मे शरीरं कथं रहयसि !

माया (सकटाक्षपातम्) सेवासुखमार्दयति मे हृदयम् ।

मुरारिः वाढम् । समाजे जाता वयम् ।

चन्द्रचूडः (सस्नेहम्) वत्से किं कुर्वीय लोको मामभ्यर्थयते ।
(माया घटीयन्त्रं विलोक्य समुत्थाय परावृत्य सानुरागं चन्द्रचूडं विलोक्य प्रणम्य च गच्छति) (जवनिका पतति)

(परिणामं नाटकात्)

कठिनाः शब्दाः –

व्यवसीयते, नियन्त्र्य, उपयच्छ्येत, अवबुध्येत, जवनिका कपाटम् ।

अभ्यासः

१. कथं शिक्षा समस्या समुत्पन्ना ?

२. मायाया विचारं स्पष्टीकुरुत ।

३. 'आङ्लभाषा अस्माकं स्वार्थं न साधयति' कथम ?

४. विज्ञान शिक्षाप्राप्तये को मार्गोऽनुसरणीयः ?

पुत्राय पितुः पत्रम्

स्वस्ति यज्ञशरणात् सेनापतिः पुष्पमित्रो वैदिशस्थं पुत्रमायुष्मन्तमग्निमित्रं स्नेहात् परिष्वज्येदमनुदर्शयति। विदितमस्तु, योऽसौ राजयज्ञदीक्षितेन मया राजपूत्रशतपरिवृतं वसुमित्रं गोप्तारमादिश्य वत्सरोपान्तनियमो निरर्गलस्तुरङ्गमो विसृष्टः। स सिन्धो रोधसि चरन्नश्वानीकेन यवनेन प्रार्थितः। तत उभयोः सेनयोर्महानासीत् संमर्दः। धन्विना वसुमित्रेण परान् पराजित्य प्रसह्य ह्रियमाणो मे वाजिराजो निर्वर्तितः।

सोऽहमिदानीमंशुमतेव सगरः पौत्रेण प्रत्याहृताश्वो यक्ष्ये। तदिदानीमकालहीनं विगतरोषचेतसा बधूजनेन सह यज्ञसेवनायागन्तव्यमिति।

.........वत्सरे......मासे......दिने.......वारे इतिशुभम्

महाकविः कालिदासः
(मालविकाग्निमित्रनाटके)

अभ्यास :

१. पुष्पमित्रेण स्वपुत्रमग्निमित्रं उपर्युल्लिखितपत्रे किं लिखितमस्ति तत् सरलभाषया संक्षेपेण च उल्लेखयत।

२. पित्रे स्वपाठशालाया वर्णनं कुर्वन्नेकं पत्रं लिख।

आवेदन-पत्रम्

श्रीमत्सु प्रधानाध्यापकमहोदयेषु
सविनयं निवेदनम् ।

अहमिदानीं बलवता रोगेणाक्रान्तोऽस्मि दशभिर्दिनैः शय्यामधिशयानो विद्ये । अतः पाठशालायामुपस्थातुं न शक्नोमि । पञ्चदशदिनान्यवसर-लब्धये निवेदयामि । भिषजादत्तं प्रमाणपत्रमपि संलग्नं विद्यते । उपस्थिति-पत्रिकायां रुग्ण इति ज्ञापयितुं सविनयं प्रार्थये । आशासेऽनुगृहीतो भवेय-मिति ।

वशंवदस्य
अष्टमकक्षावर्तिनः छात्रस्य
देवदत्त शर्मणः

स्थानम्—
देवपत्तनम्, नेपालः
. . . . दिने

अभ्यासः

१. विदेशे अध्ययनार्थं गतं सखायं प्रति पठनार्थं स्वदेशमागन्तुं निमंत्रणपत्रमेकं प्रेषणीयम् ।
२. कस्यापि रमणीयस्थानस्य वर्णनं कुर्वतैकं पत्रं 'चित्रवन' वासिने मित्राय लेखनीयम् ।

वृतान्त-पत्रम्

प्रिय मित्रवर,

अत्र नूतना शिक्षानीतिः प्रचलिता । नवीनां नीतिं समवलम्ब्य सर्वकारः लोकहिताय जागर्ति । दासवृत्तिमूला शिक्षा समाप्तप्राया विद्यते । अमेरिकादेशवासिनः वैज्ञानिकाश्चन्द्रलोकं गत्वा प्रतिनिवर्तन्ते, वयमज्ञानोपहृता दरिद्रा एकस्मादञ्चलादञ्चलान्तरं गन्तुमपि असमर्थाः स्मः । अतो वैज्ञानिकी शिक्षा स्वीकरणीयाऽस्माभिः ।

बहोः कालात् भवत्पत्रमनवाप्य चिन्तितोऽस्मि । किञ्च, अस्मद्देशे सञ्चार व्यवस्थापि राजमार्गस्यापूर्णतया त्रुटिपूर्णा एव । भवानपि यद्यत्रोपस्थितश्चेत् राष्ट्रनिर्माणकर्मणि योगं दातुं समर्थः स्यात् । अत्र कुशलमस्ति, तत्रापि क्षेमं समीहे । पत्रस्योत्तरप्रदानेनानुग्राह्योऽयं जनः । भवद्गृहेऽपि सर्वे परिवारा कुशलिनो विद्यन्ते । अचिरेण भवत्समागमसुखं लभेयत्याशासे ।

स्थानम्— अभिन्नहृदयः सुहृत्

समयः— सुरेशः

अभ्यास :

१. सकारणं दिनस्यैकस्यावकाशं प्रार्थयन् प्रधानाध्यापकमहोदयं प्रति पत्रं लिखत ।

२. शैक्षिकभ्रमणाय व्यवस्थां कर्तुं विद्यार्थिसमूहस्य प्रतिनिधिर्भूत्वा प्रधानाध्यापकाय अनुरोधपत्रं लिखत ।

गौः

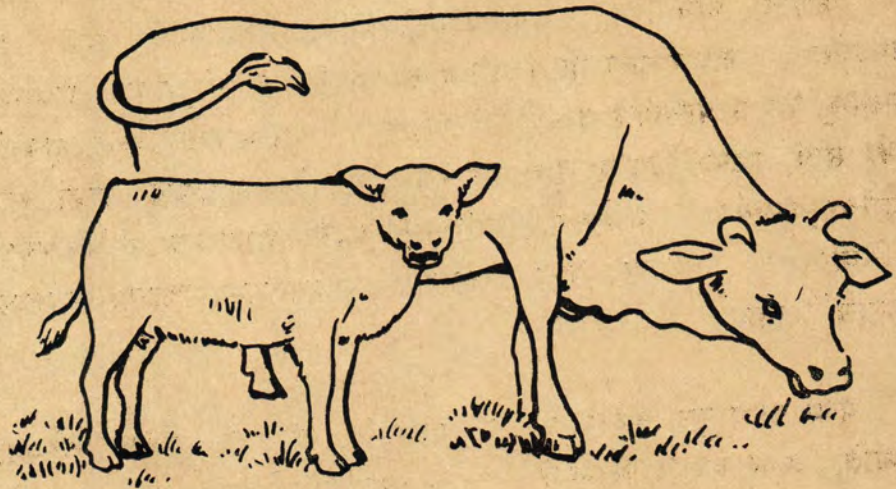

गौरस्माकं राष्ट्रियः पशुः । सर्वत्रास्मिन्देशे तथा भूमण्डलस्यान्येषु देशेषु प्रदेशेषु च प्राप्यतेऽयं पशुः । गौरेकः चतुष्पात् पशुरस्ति । अस्या आकृतिः सरला मुग्धा च भवति । अमृतमयं दुग्धं ददातीयं गौः । तृणं चरतीयम् । अन्नं ग्रासादिकं चास्या भोजनम् । अस्या वत्सा वृषा भूत्वा हलेषु शकटीषु शकटेषु च प्रयुज्यन्ते । आकृतौ वर्णे च विभिन्नप्रकारा दृश्यन्ते गावः पर्वतप्रान्तीयाः गावो ह्रस्वाकारास्तथा स्वल्पदुग्धदाश्च भवन्ति । समतलप्रदेशेषु च बृहदाकाराः स्थूलाः तृणान्न कार्पासबीज-खल्यादि स्निग्धप्रायभोजनाः पर्याप्तदुग्धप्रदाश्च भवन्ति । वर्णतश्च कृष्णाः कपिलाः श्वेता रक्ताः पीताः कर्बूराश्चेति नैकविधाः । वृषाश्चापि ह्रस्वाकृतयो विशालाकाराः स्थूला कृशाङ्गाः महाशृङ्गाः लघुशृङ्गाः कृष्णाः कपिलाः श्वेताः रक्ताः पीताः कर्बुराश्चेत्यनेकप्रकाराः । कृषिप्रधानस्य देशस्य तु सर्वस्वं गाव एव । अत्र किमस्ति वस्तु यद् गवामेव कृपया नोत्पन्नं स्यात् । सर्वप्रथमं जीवनौषधिरूपमन्नमेव गृह्य-

ताम्—गोजाता वृषा हलैर्भूमिं कर्षयन्ति उर्वरां कुर्वन्ति, तैरेवोप्यन्ते क्षेत्राणि । संपन्नं परिपक्वं च तत्सस्यं पूनस्तैरेव संशोध्यते, गृहं प्रत्यानीयते च समतल प्रदेशेषु । को वाऽस्ति मानवो जगति योऽन्नं वस्त्रं वा विना जीवितुमपि शक्नुयात् । तदुभयमिदमस्माभिः गवामेव कृपया लभ्यते ।

अन्नाद् व्यतिरिक्तं मानवजीवनोपयोगि सर्वमन्यदपि गाव एव प्रयच्छन्ति । जातमात्रस्य हि शिशोर्मातृस्तन्याददतिरिक्तं गोदुग्धमेव प्राथमिकं भोजनम्, येन स प्राप्नोति शारीरिकीं पुष्टिम् । अथान्नभक्षणयोग्यो भूत्वापि अन्नैः सार्धं परमापेक्षितान् दुग्ध-दधि-घृतादीन् स्निग्धपदार्थान् लभते खलु गवामेवानुकम्पया । नास्ति मानवजीवनस्य कोऽपि भागो यत्र गोभिरुपकारो न विधीयते । सत्यं चेदं वचः कस्यापि महापुरूषस्य—"गावः प्रतिष्ठा भूतानाम्" इति ।

यथा माता पुत्रं सर्वतो रक्षति, पालयति, प्रीणयति, सर्वदा तस्मिन्, स्निह्यति, न च कदापि विरज्यते पुत्रात्, तथा गौरपि मानवान् पालयति प्रीणयति, दुग्धादिना संवर्धयति च । भर्त्सिता ताडिताऽपि न विरज्यते, सदा सुखमेव साधयति मानव-संसारस्य । अतएव "गावो विश्वस्य मातरः" इत्युच्यन्ते । गाव एव च ऐहिलौकिक-पारलौकिक-श्रेयः साधनीभूतस्य धर्मस्य सर्वप्रधानमङ्गम् । गव्यैरेव पदार्थैः सम्पद्यते यज्ञः, गवामेव च दुग्ध-दधि-घृतादिभिः सम्पन्नेन पञ्चामृतेन भवति पूजनं देवतानाम्! प्रायश्चितेषु चान्तर्बहिः शुद्धिमभीप्सुभिरुपयुज्यते गवामेव पयो-दधि-घृत-मूत्र-गोमयमयं पञ्चगव्यम् । इदमन्तःकरणमलानां कामक्रोधादीनां शारीरिकाणाञ्च धातु-वैषम्यजनितानामतिदूषितानामपि रोगाणां परमं शोधकं निवारकञ्चास्ति सत्यमिदमुच्यते "गावः स्वस्त्ययनं महत्" ।

वेदेषु गोविषये उल्लिखितं प्राप्यते यत इयं गौरघ्न्या इति । अस्मिन् हिन्दूराष्ट्रे नेपाले गोवधः सर्वथा निषिद्धोऽस्ति । हिन्दूजनानां तु सर्वथा पूज्या

6446

माता इवास्ति गौः |अतोऽस्माभिः सर्वथा गावो रक्षणीयाः, पालनीयाः, संवर्धनीयाश्चेति ।

अभ्यास :

१. कतिप्रकाराः गावो दृष्टाः त्वया ? तेषां प्रकारान् दर्शय ।

२. गोरुपयोगितायाः सकारणं पञ्चहेतवः उल्लिख्यन्ताम् ।

३. गव्यैः पदार्थैः कतिप्रकाराणि मिष्ठान्नानि निर्मीयन्ते ?

४. गौः राष्ट्रीयः पशुरिति भण्यतेऽस्य कारणं किं भवेत् ?

५. गोवधः किं निषिद्धोऽस्मद्देशे स्पष्टम् उल्लेखनीयम् ।

६. निम्नलिखितविषयेषु निबन्धान् रचयत–

वृषः, कुक्कुरः, अश्वः, इत्यादि ।

शारदोत्सवः (दशैं)

आश्विनकृष्णाऽमावास्यातः पूर्णिमापर्यन्तं शारदोत्सवो विधीयते, विशेषतो नेपालाभिजनैः । नेपालीया यस्मिन् कस्मिन्नपि राष्ट्रे निवसन्तो धनिनो निर्धना आस्तिका नास्तिकाश्च निजं सांस्कृतिकं महोत्सवमिमं समानरूपेण हृदयतः सभाजयन्ति । प्रयोजनवशाद्दूरगा अपि जना महता कौतुकेन स्वगृहमागत्य परिवारसदस्यैः सह सम्भूय महोत्सवमिमं सन्मानयन्ति ।

उत्सवेऽस्मिन् प्रधानरूपेण जगज्जनन्या दुर्गायाः समाराधनं विधीयते सर्वैः । तथाहि सर्वेऽपि आश्विनकृष्णामावास्यायां शुक्लप्रतिपदि वा गोमयोपलितायां शुद्धमृदाऽऽच्छादितायां भूमौ गोमयनिर्मितैः समुप्तयवैर्नागैरलंकृतं सिन्दूर-चन्दनफल-वस्त्र-समन्वितं जलपूर्णं कलशं विधि स्थापयित्वा वट-पिप्पलाऽऽम्र-पल्लवादिभिस्तन्मुखं विभूष्य तदुपरि चन्दनादिना निर्मित-यन्त्रायां थाल्यां श्रीदेव्यामूर्तिं संस्थाप्य दीपकलश-गणेशादि-पूजनपुरःसरं तस्यां मूर्तौ श्रीदेव्याःपूजनं समाचरन्ति यवांश्च वपन्ति । इदमेव कर्म घटस्थापनेति नाम्ना प्रसिद्धमस्ति !

आश्विनशुक्ल-प्रतिपदमारभ्य नवरात्रस्य नवस्वपि दिवसेषु यथामति यथालब्धोपचारं धूपोपहार-बलिभिर्लोकमातुः समाराधनं समाचरन्ति जनाः ! पूजान्ते च सप्तशतीस्तोत्र-देवीभागवतपाठादिना प्रसादयन्ति महिषासुरमर्दिनीं ताम् ।

तत्रापि सप्तम्यां आरभ्य नवमीपर्यन्तं देव्याराधनरूपो विविध-भक्ष्य-भोज्याऽऽ-स्वादन बहुलो महोत्सवो विशेषण प्रवर्तते । तथाहि-सप्तम्यां प्रातरेव पुस्तकेषु सरस्वतीपूजा विधीयते । अपराह्णे चऽरात्रौ नवदुर्गाणां स्थापनार्थं

कदली-दाडिमीधान्यादीनां नवानां पत्रिकाः संगृह्य पत्रपात्र दोलायां वा ताः संस्थाप्य वाद्यघोषपुरःसरं देवीपूजास्थानं नीत्वातण्डूलोपरि स्थापयित्वा तासु नवदुर्गाणां पूजनं विधीयते। प्रतिगृहमनयैव विधया दुर्गोपासना भवति।

राजधान्यां तु विशेषतो महताऽऽरम्भेण प्रवर्ततेऽयमुत्सवः। तथाहि सप्तम्याभपराह्ने पुर्वोक्तः पत्रिका दोलायां निधाय मुण्डितशिरस्काः कृतोपवासाः शुचयश्चत्वारो ब्रह्मणायस्तां दोलां स्कन्धेन उदुह्य वाद्य घोषपुरः सरं 'रानी-पोखरी' नाम्न्याः पुष्करिण्याः उत्तरतः विज्ञान-भवनवरिटकायां समानयन्ति! पुष्पाक्षतादिभिश्च पूजयन्ति ताः पत्रिकाः! तदैव टुंडीखेलस्य दक्षिणभागे स्थिता राजभराः पुर्वमग्न्यास्त्रैः प्रहरन्ति, तदनु टुंडीखेलं परितः बद्धपक्ति स्थिता गृहीतमुशुण्डीका भटास्ताभिर्भुशुण्डीभिः समकालमेव सशब्दमूर्ध्वं प्रहरन्ति। दूरदूरताः समायाता आसन्नलक्षा नरा उत्सवमेतं पश्यन्ति।

तदनु ता एव पत्रिका राजभवनस्थदुर्गामन्दिरं नीत्वा तासु नवदुर्गाणां सविधि पूजनं भवति। तत्र सहस्त्रं ब्राह्मणाः सप्तशत्याः पाठान् कुर्वते। एतस्मिन् समये स्त्रास्त्राणां च पूजा भवति।

अष्टम्यां नवम्यां चैवमेव पूजां विधाय विशेषतो वलिदानं विधीयते। तत्र अज-महिर्ष-मेष-हंस कुक्कुटादय उपपुज्यन्ते। आवालवृद्धं सर्वे नरा नार्यश्च नवनवानि वस्त्राणि परिधाया ऽऽमीष्टं भोजनं कृत्वा सामोदं स्थ्यासु वाष्पयानैः पद्मयां च सन्चरन्ते।

दशम्यां च भगवत्या प्रसादग्रहणं कुर्वन्ति जनाः। प्रसादग्रहणक्रियाया दोलारोहणं च कुर्वन्ति। अस्मन् अवसरे समस्त कर्मचारिभ्यः कतिपयदिवसाना मवकाशः प्रदीयते। नामान्तरं टीकेति।

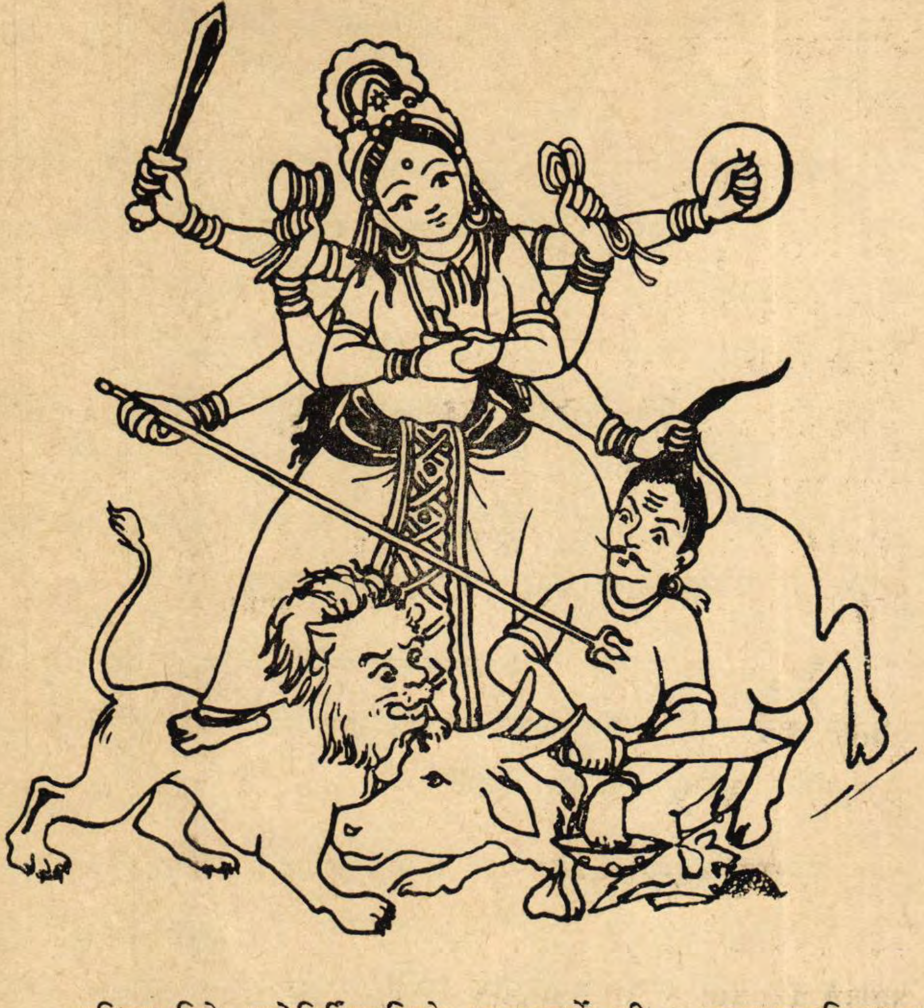

अस्मिन् दिने ज्योतिर्विदादिष्टे शुभ-मुहूर्ते श्री ५ महाराजाधिराजाः सोत्सवै राजपरिवारसदस्यैः संभूय स्वमान्यजनेभ्यः टीकाग्रहणं कुर्वन्ति । स्वाश्रितेभ्यष्टीकाग्रहणार्थिभ्यश्च स्वहस्तेन टीकाप्रदानं कुर्वन्ति । सर्वत्र खादत-मोदता प्रचलति ।

कठिनाः शब्दाः

सभाजयति, भुशुण्डी, आरुन्तलक्षम्, दोलारोहणम् खादत मोदता ।

अभ्यास:

१. दुर्गापूजा कथं क्रियते ?

२. इदं पर्व राष्ट्रियमिति सप्रमाणं प्रतिपादयत ।

३. पत्रिका प्रवेश वर्णनं कुरुत

४. का नाम टीका ?

५. किम् नाम घटस्थापनम ?

नेपालमहिमालयो हिमालयः

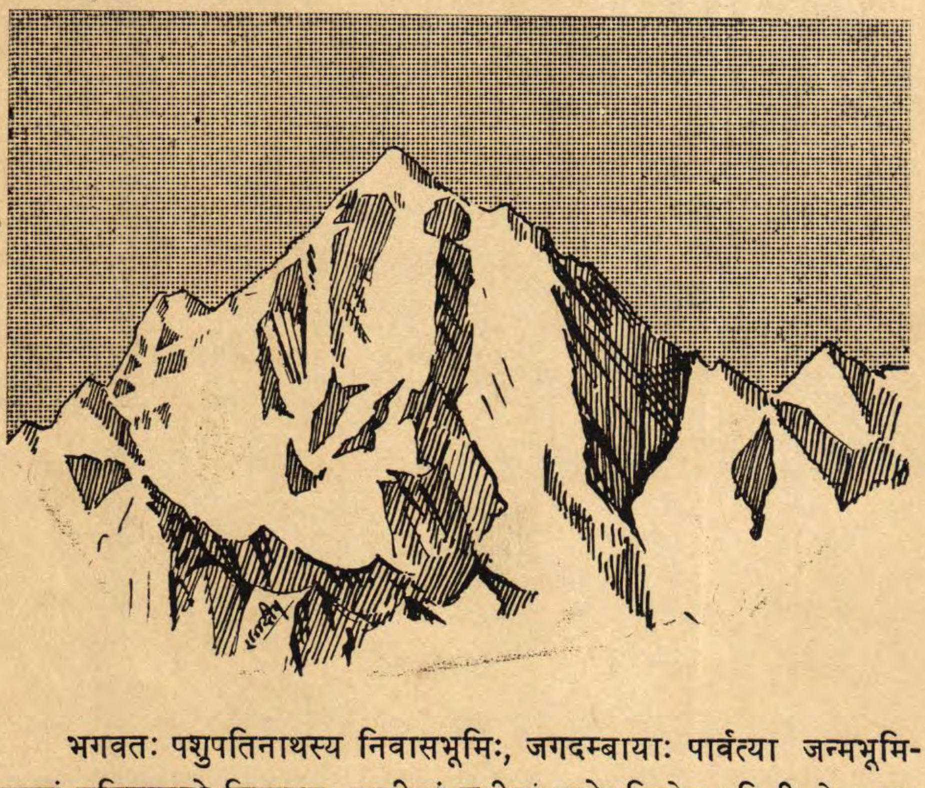

भगवतः पशुपतिनाथस्य निवासभूमिः, जगदम्बायाः पार्वत्या जन्मभूमिऽस्माकं महिमालयो हिमालयः ऋषीणां मुनीनां तपोभूमित्वेन परिचीयते । एष हिमालयः पर्वतानामधिराज इति गीयते । वैदिकस्य ऋषेर्दृष्टौ एष परमात्मनो महिमानं गायति । अत्रैव आविर्भूता हैमवती उमा ब्रह्मविद्यामुपदिदेश स चोपदेशः केनोपनिषदि समासाद्यते । भगवती पार्वती अत्रैव अम्बिकारूपेण प्रादुर्बभूव, सैव कालिकाया रूपं धृत्वा शुम्भप्रमुखान् महासुरान् जघान । वाग्देवी सरस्वती अत्रैव कुमारं काव्यपुरुषं प्रासूत । महाकविः कालिदासः

एनं देवतात्मानमेवामन्यत, अनन्तरत्नप्रभवञ्चापश्यत् । महाकविर्भारविः एतस्य महत्वं मुग्धकण्ठमवर्णयत् ।

वैदिककालात् गीयमानगौरवोऽयं हिमालयः "पूर्वापरौ तोयनिधी वगाह्य" पृथिव्या मानदण्ड इव स्थितोऽस्ति । अस्यात्युच्चानि शिखराणि नेपालदेशे विद्यन्ते । एतेषां दर्शनमात्रेणापि आत्मानं कृतार्थयितुं दूरदेशेभ्यः पर्यटका अत्र नेपालदेशे समागच्छन्ति । अत्रत्येषु मनोहरशिखरेषु अन्नपूर्णा-कञ्चनजङ्घा–गौरीशङ्कर-धवलागिरि-सगरमाथादीनि विशेषेण उल्लेखनीयानि सन्ति । सगर-माथानामको हिमकूटो जगति सर्वोच्च इति कथ्यते । उच्चतमस्य अस्य शिखरस्य व्योमकूट इति पुरातनी समाख्या । गौरीशङ्करशिखरस्यापि ऐति-हासिको महिमा विद्यते । पुरा कुमारी गौरी शिवप्राप्त्यर्थमत्र शिखरे दुश्चरं तपश्चचार । तेन तपः प्रभावेण सा लोकैकनायकं शिवं पतिमवाप । ततः प्रभृति एतत् शिखरं गौरीशिखरनाम्ना पर्यचीयत । संस्कृतभाषायां प्रसिद्धो गौरीशिखरशब्द एव नेपालीयभाषायां गौरीङ्कररूपं प्राप । अत्रत्यहिमालयस्य एतादृशीं विशिष्टतां हृदि निधाय अस्माकं नेपालदेशः हिमालयस्य देश इति, हिमवत्खण्ड इति च व्यवह्रियते ।

हिमालयस्य कूटा दुर्गमाः सन्ति । एतस्याधित्यका अपि सर्वदा हिमाच्छन्ना वनस्पतिभिर्विहीना एव वर्तन्ते । उपत्यकासु, नितम्बभागेषु च भूर्ज-साल-सरल देवदारुप्रमुखैः पादपैर्निविडानि महारण्यानि विद्यन्ते । दुर्लभा विविधा महौ-षधयः अत्र प्राप्यन्ते । अत्र तरक्षु-भल्लूकप्रमुखास्त्रासावहाः जन्तवो विचरन्ति । कस्तुर्यादयो दुर्लभा मृगा अपि एतेष्वेव वनेषु लभ्यन्ते । "डाँफे" नामकोऽस्माकं राष्ट्रियः पक्षिराजः स्वकीयेन सौन्दर्येण वपुर्महिम्ना च हिमप्रदेशमेवालङ्करोति ।

कौशिकीगण्डकीप्रमुखाः स्रोतस्विन्यो हिमालयात् निःसरन्ति । अन्तर्बहिः स्वच्छः सदा आर्द्र एष हिमालयः चरान् अचरांश्च सदा सरसीकरोति । नित्यं द्रवन्नपि एष मात्रां न त्यजति, मर्यादां न जहाति, मलरहितैः स्वच्छैर्हिमजलैः सर्वान् पुष्णाति च ! हिमालयस्य उत्सङ्गे जीवतामस्माकं बाह्ये आन्तरे च

व्यवहारे एतस्य महान् प्रभावो विद्यते। वयं नेपालीयाः सदा स्वच्छाः प्रसन्नाश्च स्मः; अस्माकं भावो दयया बन्धुतया च सर्वदा आर्द्रः अस्ति; वयं राष्ट्रियस्य अन्तराष्ट्रियस्य च हितस्य शान्तेश्च विषये न कदापि मर्यादायाः विचलामः। नगाधिराजेन धर्मतः परिपालिता हिमालयप्रिया वयं नेपालीया हिमालयवदेव सदोच्चैर्वर्तामहे, सदा भ्राजामहे। अस्माकं हिमवत्संस्कृति-र्विश्वेषां जनानाँ अध्यात्मं संस्कृत्य विश्वशान्तिलाभे अवश्यं साहाय्यं करिष्यतीति।

अभ्यास :

१. हिमालयेन नेपालस्य नाम संसारप्रसिद्धस्ति" इति समर्थयत।
२. "हिमालयपर्वतभागे कतिप्रकाराः पशुपक्षिणः प्राप्यन्ते वर्णनं कुरुत।
३. नेपालस्थानाँ प्रसिद्धहिमशिखराणां नामानि उल्लेखत।
४. हिमालययस्य धार्मिकं महत्वं दर्शयत।
५. हिमालयस्यादर्शताया महिम्न उपयोगितायाश्च व्याख्यां कुरुत।
६. हिमालयस्य भौगोलिकं महत्वं प्रदर्शयत।
७. काः का नद्यो हिमालयान्निसरन्ति ?

समय–ज्ञानम्

न केवलं मानुषा अपितु सर्वे प्राणिनः स्वकीयावश्यकतानुसारं समयज्ञानं कुर्वन्ति । अस्मदीयै प्राचीनैराचार्यैस्त्रुट्यादयोऽमूर्त्ताः प्राणादयो मूर्त्ताश्च काल. विभागाः स्वीकृताः । उक्तं च सूर्यसिद्धान्ते

"लोकानामन्तकृत्कालः कालोऽन्यः कलनात्मकः ।
स द्विधा स्थूलसूक्ष्मत्वान्मूर्त्तश्चमूर्त उच्यते ॥
प्राणादिः कथितो मूर्त्तस्त्रुट्याद्योऽमूर्त्त संज्ञकः ।"

कालज्ञानस्यावश्यकतां प्रकटयन् भास्कराचार्यो लिखति । 'वेदास्तावद्यज्ञकर्मप्रवृत्ताः यज्ञाः प्रोक्तास्तेतु कालाश्रयेण ।" इति ।

षड्भिः प्राणैः पलम् । षष्टिपलात्मिकैकाघटिका । षष्टिघटिकात्मक महोरात्रम् । तौ स्त्रिंशतामासः द्वादशभिर्मासैः वर्षमिति । वर्षे षऽर्तवो भवन्तीत्यस्मदीयैराचार्यैः स्वीकृतम् । पाश्चात्यास्तु वर्षे चत्वार एव ऋतवो गृह्णान्ति । अहोरात्रस्य चतुर्विंशत्यंशात्मको 'होरा' नाम विभागस्तस्य षष्टि भागात्मकौ उपविभागौ च यान्त्रिक घटिकासहायेनेदानीं सर्वत्रैव व्यषहृत्यन्ते ।

वर्षस्य द्वादशमासाननुसृत्याआकाशीय रविमार्गमपि मेषादिद्वादशराशिषु विभाजितः । रविमार्गासन्न मार्ग एव चन्द्रः किञ्चिदधिक सप्तविंशतिदिनैर्भ्रमति । अत एव तस्य रविमार्गस्य सप्तविंशतिभागात्मको नक्षत्रनामकविभागश्च पूर्वाचार्यैर्व्यवहृतः । सपादासन्न पञ्च षष्ठ्यधिक शतत्रयमितदिनैः रविर्भचक्र भ्रमणं करोति । 'श्वेश्चक्रभोगोऽर्कवर्षं प्रदिष्टम्' इत्यनेन सः सौरवर्षः । देवदानवानाँ सौम्ययाम्य ध्रुवप्रदेशनिवासिनां महोरात्रम् । ४३२०००० सौरवर्षं.

महायुगः । महायुगस्य दशमोभागश्चतुस्त्रिद्व`कगुणः क्रमात् सत्य-त्रेता-द्वापर-कलियुगानां प्रमाणम् एकसप्तति महायुगैर्मनुः । कृतप्रमाणपञ्चदशसन्धिभिः सहितैश्चतुर्दशमनुभिः सहस्त्रसंख्यकैर्वा महायुगैः कल्पोब्रह्मदिनं वा । कल्पादितः षण्मनवः, सप्तमगनोः सप्तविंशतिमहायुगानि, सत्यत्रेताद्वापराश्च व्यतीताः । कतिपया आचार्याः कल्पारम्भसृष्ट्यारम्भयोर्युगपत्त्वं स्वीकुर्वन्ति । सूर्यसिद्धान्तादयस्तु कल्पादेरनन्तरमेव सृष्ट्यारम्भमिति प्रकल्पयन्ति । सृष्ट्यादौ कल्पादितः १,७०,६४,००० सौरवर्षा व्यतीता इति सूर्यसिद्धान्तमत मनुसृत्य वर्तमान कलियुगादौ सृष्ट्यादितः १९५५८८०००० सौराब्दाः प्रयाता इत्यङ्गीकृत्य पञ्चाङ्गपत्रादिषु कलेर्गताब्दाः सृष्टादितोगताब्दाश्च उल्लिख्यन्ते ।

मध्यमगत्यागच्छन् गुरुर्यावत्कालमेकस्मिन् राशौ तिष्ठति स वार्हस्पत्यब्दः । प्रभवादयः षष्टि संवत्सरा बार्हस्पत्यभानेन भवन्ति । बार्हस्पत्यब्दस्य सौराब्दान्न्यूनत्वाच्चतुरशीतिवर्षैः संवत्सरक्षयः ।

यावत्कालं रविरेकस्मिन् राशौ तिष्ठति ससौरमासः । राशिप्रवेशसमयः संक्रमणकालः । रविमार्गे यदा रविचन्द्रयोः पूर्वापरान्तराभावस्तदा दर्शान्तः । यदा च भचक्रार्धान्तरंन्तदा पूर्णिमान्तः । द्वयोर्दशान्तयोरन्तवर्त्तिकालः चान्द्रमास । अमान्तपूर्णिमान्तभेदेन चान्द्रमासो द्विधा व्यवहृयते । गणनायां दर्शान्तः, व्रतादिषु च पूर्णिमान्तः । चान्द्रमासे त्रिंशान्मता स्तिथयः-शुक्लपक्ष नाम यदा चन्द्रौ वृद्धियाति पञ्चदशः, कृष्ण पक्षे नाम यदा चन्द्रः क्षीयते पञ्चदशः । अत एव रवीन्द्रोर्द्वादशाशान्तरमेकस्यस्तिथेर्भोगः । तयोर्गतिपरिवर्तनवशात् तिथिभोगकालो बर्धते ह्रसते च । एवं चन्द्र गतिवशानक्षत्र भोगकालः सूर्य गतिवशात् सौरमासदैर्ध्यश्च नैकरुपौ भवतः ।

द्वादशचान्द्र मासात्मकात् चान्द्रवर्षात् सौरवर्षस्यैकादशदिनैर्दीर्घत्वादेव "द्वात्रिंशद्भिर्गतैर्मासैर्दिनैः षोडशभिस्तथा । घटिकाना चतुष्केन पततिह्यधिमासकः ।।" इत्युत्तम् ! परन्त्वेतमध्यभमान परम् । मासानां चैत्रादि नामानि पौर्णान्तिनक्षत्रयोगादुत्पन्नानि । यदाह पाणिनी "साऽस्मिन् पौर्णमासीति संज्ञा-

अभ्यासः

१. पञ्चागानां नामानि तेषांवर्णन पुरःसरं लिख ।

२. तिथिनक्षत्रयोगानां क्षयवृद्धी कथं भवतः ?

३. कलियुगादौ सृष्ट्यादितो गताब्दाः कति भवन्तीति विगणय ।

४. कल्पे सहस्रसंख्यकानि महायुगानि भवन्तीति प्रमाणयत ।

५. किमर्थं प्राचीनैराचार्यैः सप्तविंशतिनक्षत्राणि द्वादशराशयश्च गृहीतानि ?

६. नवग्रहाणां नामोल्लेखनं कार्यम् ।

याम् ४।२।२१" साम्प्रतं सर्वेसां चान्द्रमासानां नामानि सौरमासानुरोधेन निर्धा यन्ते । अत एवाधिमासविषयेभास्कराचार्येणेक्तम्:- "असंक्रान्तिमासोऽधिमासः स्फुटं स्याद् द्विसंक्रन्तिमासः क्षयाख्यः कदाचित्" ।

"तिथिर्वारश्चनक्षत्रंयोग: करणमेव च" इत्येतानि पञ्चाङ्गानि । रवि-सोम-भौम-बुध-गुरु-शुक्र-शनैश्चराणां क्रमेण वाराः । राहु-केतवः सप्तवारा-धियैसह नवग्रहा भवन्ति । सृष्ट्यादौ रविवार: वर्तमानकलियुगादौ च शुक्रवारः सर्वेराचार्यैः स्वीकृतम् । यद्यपि सूर्यसिद्धान्ते वार प्रवृत्तिः क्षपार्धात् स्वीकृतं परन्तु "वारप्रवृत्तिर्मिहिरोदयात्" इत्यनुसारेण सूर्योदयादेव दिनादिर्व्यवहारे स्वीकृतः । सूर्योदद्वयव्यपीनां तिथिनक्षत्रयोगानां वृद्धि-रिनोदयरहितानां तेषाञ्चक्षयः । विष्कुम्भादि सप्तविंशति योगसाधनं रविचन्द्रयोर्योगादेव विधीयते (तिथ्यर्ध करणम्) शकुन्यादि चत्वारि स्थिर-करणानि बबादय; सप्त चलकरणानि । दिनश्य रात्रेश्च पञ्चदशभागो मुहूर्तः । विशेषतास्तिथिसमाप्तिकालानुरोधेन व्रतोत्सवादीना निर्णयो विधीयते ।

सङ्कल्पादौ 'ब्रह्मणोद्वितीयपरोर्द्धे श्वेतवराहकल्पे वैवस्वतमन्वन्तरे' इति स्मरणानन्तरं वर्तमानमहायुगादीनांन्तिथ्यन्तानां नामग्रहणन्तदनु रविचन्द्रबृहस्प-त्याश्रितानां राशीनाञ्च संस्मरणो विधियते । विशेषावसरे त्वन्येषामपिनाम-ग्रहणं विधीयते ।

पञ्चाङ्गपत्रे विविधकार्योपयोगिनो बहवो ज्ञातव्यंविषया उल्लि-ख्यन्ते । पञ्चाङ्गपत्रस्थविषयानां ज्ञानं हिन्दूनां परमावश्यकम् । विशेषतो जिगभिषूणां कृते तु पञ्चाङ्गनिर्माणविधेर्ज्ञानमपि बुद्धिवर्धकमुपादेयतमञ्च भवति ।

अमर कोषः

मङ्गलम्

यस्य ज्ञानदयासिन्धोरगाधस्यानघा गुणाः ।
सेव्यतामक्षयो धीराः ! स श्रिये चामृताय च ॥१॥

प्रतिज्ञा

समाहृत्यान्यतन्त्राणि संक्षिप्तैः प्रतिसंस्कृतैः ।
सम्पूर्णमुच्यते वर्गैर्नमालिङ्गानुशासनम् ॥२॥

परिभाषा

प्रायशो रूपभेदेन साहचर्याच्च कुत्रचित् ।
स्त्रीपुंनपुसकं ज्ञेयं तद्विशेषविधेः क्वचित् ॥३॥

परिभाषा

भेदाख्यानाय न द्वन्दो नैकशेषो न संकरः ।
कृत्रोऽत्र भिन्नलिङ्गनामनुक्तानां क्रमादृते ॥४॥

परिभाषा

त्रीलिगङ्यां त्रिष्विति पदं मिथुने तु द्वयोरिति ।
निषिद्धलिङ्ग शेषार्थं त्वन्ताथादि न पूर्वभाक् ॥५॥

प्रक्रमाङ्काः

१. स्वरव्ययं स्वर्ग-नाक-त्रिदिव-त्रिदशालयाः ।
२. सुरलोको द्योदिवौ द्वे स्त्रियां क्लीवे त्रिविष्टपम् ॥६॥(क)
३. अमरा निर्जरा देवास्त्रिदशा विबुधाः सुराः
४. सुपर्वाणः सुमनसस्त्रिदिवेशा दिवौकसः ॥७॥
५. आदितेया दिविषदो लेखा अदितिनन्दनाः ।
६. आदित्या ऋभवोऽस्वप्ना अमर्त्या अमृतान्धसः ॥८॥
७. बर्हिर्मुखाक्रतुभुजो गीर्वाणा दानवारयः ।
८. वृन्दारका दैवतानि पुंसि वा देवता स्त्रियाम् ॥९॥(ख)
९. आदित्यविश्ववसवस्तुषिताऽऽभास्वराऽनिलाः ।
१०. महाराजिकसाद्ध्याश्च रुद्राश्च गणदेवताः ॥१०॥
११. विद्याधराप्सरोयक्षरक्षोगन्धर्वकिन्नराः ।
१२. पिशाचो गुह्यकः सिद्धो भूतोऽमीदेवयोनयः ॥११॥(घ)
१३. असुरा दैत्यदैतेयदनुजेन्द्रारिदानवाः ।
१४- शुक्रशिष्या दितिसुताः पूर्वदेवाः सुरद्विषः ॥१२॥
१५. सर्वः सुगतो बुद्धो धर्मराजस्तथागतः ।
१६. समन्तभद्रो भगवान मारजिल्लोकजिज्जिनः ॥१३॥
१७. षडभिज्ञो दशवलोऽद्वयवादी विनायकः ।
१८. मुनिन्द्रः श्रीधनः शास्ता मुनिः शाक्यमुनिस्तु यः ॥१४॥
१९. स शाक्यसिंहः सर्वार्थसिद्धः शौद्धोदनिश्च सः ।
२०. गौतमश्चार्कबन्धुश्च मायादेविसुतश्च सः ॥१५॥
२१. ब्राह्माऽऽत्मभू सुरज्येष्ठः परमेष्ठी पितामहः ।

२२. हिरण्यगर्भो लोकेशः स्वयंभूश्चतुराननः ।।१६।।
२३. घाताऽब्जयोनिर्द्रुहिणो विरिञ्चि कमलासनः ।
२४. स्रष्टा प्रजापतिर्वेधा विधाता विश्वसृड विधिः ।।१७।।
२५. नाभिजन्माण्डजः पूर्वो निधनः कमलोद्भवः ।
२६. सदानन्दो रजोमूर्तिः सत्यको हंसवाहनः ।।१।।(च)
२७. वीष्णुर्नारायणः कृष्णो वैकुण्ठो विष्टरश्रवाः ।
२८. दामोदरो हृषीकेशः केशवो माधवः स्वभूः ।।१८।।
२९. दैत्यारिः पुण्डरीकाक्षो गोविन्दो गरुड़ध्वजः ।
३०. पीताम्वरोऽच्युतः शार्ङ्गी विष्वक्सेनो जनार्दनः ।।१९।।
३१. उपेन्द्र इन्द्रावरजश्चक्रपाणिश्चतुर्भुजः ।
३२. पद्मनाभो मधरिपुर्वासुदेवस्त्रिविकमः ।।२०।।
३३. देवकीनन्दनः शौरि श्रीपतिः पुरुषोत्तम्ः ।
३४. वनमाली बलिध्वंसी कंसारातिरधोक्षजः ।।२१।।
३५. विश्वम्भरः कैटभजिद्विधुः श्रीवत्सलाञ्छनः ।
३६. पुराणपुरुषो यज्ञपुरुषो नरकान्तकः ।।२२।।
३७. जलशायी विश्वरूपो मुकुन्दो मुरमर्दनः । (छ)
३८. वसुदेवोऽस्य जनकः स एवाऽऽनकदुन्दुभिः ।।२३।।
३९. वलभद्रः प्रलम्बघ्नो बलदेवो च्युताऽग्रजः ।
४०. रेवतीरमणो रामः कामपालो हलायुधः ।।२४।।
४१. नीलाम्वरो रौहिणेयस्तालाङ्को मुसली हली ।
४२. संकर्षणः सीरपाणि कालिन्दीभेदनो बलः ।।२५।।
४३. मदनो मन्मथो पारः प्रद्युम्नो मीनकेतनः ।
४४. कन्दर्पो दर्पकोऽनङ्गः कामःपञ्चशरः स्मरः ।।२६।।

४५. शम्वरारिर्मनसिजः कसमेषुरनन्यजः ।

४६. पुष्पधन्वा रतिपतिर्मकरध्वज आत्मभूः ॥२७॥

४७. ब्रह्मसूरऋष्यकेतुः स्यादनिरुद्ध उषापतिः ।

४८. लक्ष्मीपद्मालया पद्मा कमला श्रीहरिप्रिया ॥२८॥

४९. इन्दिरालोकमाता मा क्षीरोदतनया रमा ।

५०. भार्गवी लोकजननी क्षीरसागरकन्यका ।

५१. शङ्खे लक्ष्मीपतेः पाञ्चजन्यश्चक्रं सुदर्शनम् ॥२९॥

५२. कौमोदकी गदा खड्गो नन्दकः कौस्तुभो मणिः ।

५३. चाप शार्ङ्ग मुरारेस्तु श्रीवत्सो लाञ्छनं स्मृतम् ॥३०॥

५४. अश्वाश्च शैब्यसुग्रीवमेघपुष्पवलाहकाः ।

५५. सारथिर्दारुको मन्त्री ह्युद्धवश्चानुजो गदः ॥१॥

५६. गरुत्मान गरुडस्तार्क्ष्यो वैनतेयः खगेश्वरः ।

५७. नागान्तको विष्णुरथः सुपर्णः पन्मगाशनः ॥३१॥

५८. शम्भुरीशः पशुपतिः शिव शूली महेश्वर ।

५९. ईश्वर शर्वइशानशङ्करश्चन्द्रशेखरः ॥३२॥

६०. भूतेशः खण्डपरशुगिरीको गिरिशो मृडः ।

६१. मृत्युञ्जयः कृत्तिवासाः पिनाकी प्रमथाधिपः ॥३३॥

६२. उग्रः कपर्दी श्रीकण्ठः शितिकण्ठः कपालभृत् ।

६३. वामदेवो महादेवो विरुपाक्षस्त्रिलोचनः ॥३४॥

६४. कृशानुरेताः सर्वज्ञो धूर्जटिर्निललोहितः ।

६५. हरः स्मरहरो भर्गस्त्र्यम्बकस्त्रिपुरान्तकः ॥३५॥

६६. गङ्गाधरोऽन्धकरिपुः ऋतुध्वंसी बृषध्वजः ।

६७ व्यामकेशो भवो मीमः स्थाणू रुद्र उमापतिः ॥३६॥

६८. अहिर्बुध्न्योऽष्टमुर्तिश्च गजारिश्च महानटः ।

६९. कमर्दोऽस्य जटाजूट: पिनाकोऽजगवं धनुः ।
७०. प्रमथा: स्यु पारिषदा: व्राह्मीत्याद्यास्तु मातरः ॥३७॥
७१. विभूतिभूतिरैश्वर्यमणिमादिकमष्टधा ।
७२. उमा कात्यायनी गौरी काली हैमवतीश्वरी ॥३८॥
७३. शिवा भवानी रुद्राणी शवार्णी सर्वङ्गला ।
७४. अपर्णा पार्वती दुर्गा मृडानि चण्डिकाऽम्बिका ॥३९॥
७५. आर्या दाक्षयणी चैव गिरिजा मेनकात्मजा ।
७६. विनायको विघ्नराजद्वैमातुरगणाधिपा; ॥४०॥
७७. अप्येकदन्तहेरम्बलम्बोदरगजाननः ।
७८. कार्तिकेयो महासेन; शरजन्मा षडाननः ॥४१॥
७९. पार्वतीनन्दन; स्कन्द; सेनानीरग्निभूर्गुह: ।
८०. वाहुलेयस्तारकजिद्विशाखः शिखिवाहनः ॥४२॥
८१. षाण्यातुरः शक्तिधरः कुमारः कौञ्चदारणः ।
८२. श्रृङ्गी भृङ्गी रिटिस्तुण्डी नन्दिको नन्दिकेश्वरः ॥४३॥
८३. कर्ममोटी तु चामुण्डा चर्ममुण्डा तु चर्चिका ।
८४. इन्द्रो मरुत्वान् मधवा विडौजाः पाकशासनः ॥
८५. वृद्धश्रवा: शुनासीर; पुरुहूतः पुरन्दरः ॥४४॥
८६. जिष्णुलेखर्षभ: शक्र: शतमन्युर्दिवस्पति: ।
८७. सुत्राभागोत्रभिद्वज्री वासवो वृत्रहा वृषा ॥४५॥
८८. वास्तोष्पतिः सुरपतिर्बलारातिः शचीपतिः ।
८९. जम्भभेदी हरिहयः स्वाराण्नमुचिसूदनः ॥४६॥
९०. सङ्क्रन्दनो दुश्च्यवनस्तुराषाण्मेघवाहनः ।
९१. आखण्डलः सहस्राक्षः ऋभुक्षास्तस्य तु प्रिया ॥४७॥

९२. पुलोमजा शचीन्द्राणी नगरी त्वमरावती ।

९६. हयः उच्चैःश्रवाः सूतो मातलिर्नन्दनं वनम् ॥४८॥

९४. स्यात्प्रासादो वैजयन्ती जयन्तः पाकशासनिः ।

९५. एरावतोऽभ्रमातङ्गैरावणाभ्रमुबल्लभाः ॥४९॥

९६. ह्लादिनीवज्रमस्त्री स्यात् कुलिशं भिदुरं पविः ।

९७. शतकोटिः स्वरुःशम्बो दम्भोलिरशनिर्द्वयोः ॥५०॥

९८. व्योमयानं विमानोऽस्त्री नारदाद्याः सुर्षयः ।

९९. स्यात् सुधर्मा देवसभा पीयूषममृतं सुधा ॥५१॥

१००. मन्दाकिनी वियद‍्गङ्गा स्वर्णदी सुरदीर्घिका ।

१०१. मेरुः सुमेरुर्हेमाद्री रत्नसानुःसुरालयः ॥५२॥

१०२. पञ्चैते देवदरवो मन्दारः पारिजातकः ।

१०३. सन्तानः कल्पवृक्षस्च पुंसि वा हरिचन्दनम् ॥५३॥

१०४. सनत्कुमारी वैधात्रः स्ववैंद्यावश्विनीसुतौ ।

१०५. नासत्यावश्विनौ दस्रावाश्विनेयौ च तावुभौ ॥५४॥

१०६. स्त्रियां वहुष्वप्सरसः स्ववेंश्या उर्वशीमुखा ।

१०७. हाहा हुहुश्चैवमाद्या गन्धर्वास्त्रिदिवौकसाम् ॥५५॥

१०८. अग्निर्वैस्वानरो वह्निर्वीतिहोत्रो धनञ्जयः ।

१०९. कृपीटयोनिर्ज्वलनो जातवेदस्तनूनपात ॥५६॥

११०. बर्हिः शुष्माकृष्णवर्त्मा शोचिष्केशः उषर्बुधः ।

१११. आश्रयाशो बृहद्भानुः कृशानुः पावकोऽनलः ॥५७॥

११२. रोहिताश्वो बायुसखः शिखावानाशुशुक्षणिः ।

११३. हिरण्यरेता हुतभुग्दहनो हव्यवाहनः ॥५८॥

११४. सप्तार्चिर्दमुनाः शुक्रश्चित्रभानुर्विभावसुः ।

१११. शुचिरप्पित्तमौर्वस्तु वाडवो बडवानलः ।।५९।।
११६. वह्नेर्द्वयोर्ज्वालकीलावर्चिहेतिः शिखा स्त्रियाम् ।
११७. त्रिषु स्फुलिङ्गोऽग्निकणः संतापः संज्वरः समौ ।।६०।।
११८. उल्का स्यान्निर्गतज्वाला मूतिर्भसितभस्मनी ।
११९. क्षारो रक्षा च दावस्तु ववो वनहुताशनः ।।६१।।
१२०. धर्मराजः पितृपतिः समवर्ती परेतराट् ।
१२१. कृतान्तो यमुनाभ्राता शमनो यमराड्यमः ।।६१।।
१२२. कालो दण्डधरः श्राद्धदेवो वैवस्वतोऽन्तकः ।
१२३. राक्षसः कौणपः क्रव्यात् क्रव्यादोऽस्र आशरः ।।६२।।
१२४. रात्रिञ्चरो रात्रिचरः कर्बुरो निकषात्मजः ।
१२५. यातुधानः पुण्यजनो नैऋतो यातुरक्षसी ।।६३।।
१२६. प्रचेता वरूणः पाशी यादसांपतिरप्पतिः ।
१२७. श्वसनः स्पर्शनो वायुर्मातरिश्वा सदागतिः ।।६४।।
१२८. पृषवश्वो गन्धवहो गन्धवाहनिलाऽऽशुगाः ।
१२९. समिरमारुतमरुज्जगतत्प्राणसरीणाः ।।६५ ।।
१३०. नभस्वद्वातपवनपवमानप्रभञ्जनाः ।
१३१. प्रकम्पनो महावातो झञ्झावातः समृष्टिकः ।।६६।।
१३२. प्राणोऽपानः समानश्चोदानव्यानौ च वायवः ।
१३३. शरिरस्था इमे रंहस्तरसी तु रयः स्यदः ।।६७।।
१३४. जवोर्थ शीघ्रं त्वरितं लघु क्षिप्रमरं द्रुतम् ।
१३५. सत्वरं चपलं तूर्णभविलम्बिताशु च ।।६८।।
१३६. सततेऽनारताऽश्रन्तसन्तताविरतानिशम् ।
१३७. नित्याऽनवरताऽजस्रमप्यथातिशयो भरः ।।६९।।
१३८. अतिवेलभृशात्यर्थातिमात्रोद्गाढनिर्भरम् ।

१३९. तीव्रैकान्तनितान्तानि गाढबाढदृढानि च ॥७०॥
१४०. क्लीबे शीघ्राद्यसत्वे स्यात् त्रिष्वेषां वेद्यगामि यत् ।
१४१. कुबेरस्त्र्यम्बकसखो यक्षराड गुह्यकेश्वरः ॥७१॥
१४२. मनुष्यधर्मा धनदो राजराजो धनाधिपः ।
१४३. किन्नरेशो वैश्रण पौलस्त्यो नरवाहनः ॥७२॥
१४४. यक्षैकपिङ्गलविलश्रीदपुण्यजनेश्वराः ।
१४५. अस्योद्यानं चैत्ररथं पुत्रस्तु नलकूबरः ॥७३॥
१४६. कैलाशः स्थानमलका पूर्विमान तु पुष्पकम् ।
१४७. स्यात्किन्नरः किंपुरूषस्तुरङ्गवदनो मयुः ॥७४॥
१४८. निधिर्ना शेवधिर्भेदाः पद्मशङ्खादयो निधेः ।

अकारादिशब्दानुक्रमणि

अ.	प्रक्रमाङ्काः
अग्नि	१०८
अग्निकण	११७
अग्निभू	७९
अच्युत	३०
अच्युताग्रज	३९
अजकव	६९
अजगव	६९
अजस्त्र	१३७
अजिमर	७१
अतिमात्र	१३८
अतिवेल	१३८
अतिशय	१३७
अत्यर्थ	१३८
अदितिनन्दन	५
अद्वयवादिन्	१७
अधोक्षज	३४
अनङ्ग	४४
अनन्यज	४४
अनवरत	१३७
अनिरुद्ध	४७
अनिल	९

	प्रक्रमाङ्काः
अब्जयोनि	२३
अभ्रमातङ्ग	९५
अभ्रमुवल्लभ	९५
अमर	३
अमरावति	९२
अमर्त्य	६
अमृत	९९
अमृतान्धस्	६
अम्बिका	७४
अर	१३४
अर्कबन्धु	२०
अलका	१४६
अविरत	१३६
अविलम्बित	१३५
अशनि	९७
अश्रप	१२३
अश्रान्त	१३६
अश्विन्	१०५
अश्विनीसुत	१०४
अष्टमूर्ति	६८
असुर	१३

अनिल १२८
अनिश १३६
अन्तक १२२
अन्धकरिपु ६६
अपर्णा ७४
अपान १३२
अप्पति १२६
अप्पित्त ११५
अप्सरस् ११
आदित्य ६
आभास्वर ९
आशर १२३
आशुग १२८
आश्रयाश १११
अस्वप्न ६
अहिर्बुध्न्य ६८

आ

आखण्डल ९१
आच्छादन १४३
आत्मभू २१
आत्मभू ४६
आदितेय ५
आदित्य ६
आनकदुन्दुभि ३८
आर्या ७५
आशु १३५
आशुशुक्षणि ११२
अश्विनेय १०५

इ

इन्दिरा ४९
इन्द्राणी ९२
इन्द्रावरज ३१
इन्द्र ८४
इन्दारि १३

ई

ईश ५८
ईश्वर ५९
ईश्वरी ७२
ईशान ५९
ईश्वरा ७२

उ

उग्र ६२
उदात १३२
उच्चैःश्रवस् ९३
उद्रगाढ १३८

उपेन्द्र ३१
उमापति ६७
उल्का ११८
उषापति ४७
उमा ७२
उर्वशी १०६
उषर्बुध ११०

ऋ

ऋभू ६
ऋश्यकेतु ४७
ऋष्यकेतु ४७

ए

एकदन्त ७७
एकान्त १३६
एकपिङ्ग १४४

ऐ

ऐडविड (ल) १४४
ऐरावत ६५
ऐरावज ६५
ऐश्वर्य ७१

औ

और्व ११५

क

कंन्नाराति ३४
कपर्द ६६
कपालभृत् ६२
कमलाशन २३
कर्बुर १२४
कात्यायनि ७२
कामपाल ४०
काल १२२
किन्नर ११
कंदर्प ४४
कपर्दिन् ६२
कमला ४८
कर्बुर १२४
कल्पवृक्ष १०३
काम ४४
कार्तिकेय ७८
कालिन्दीभेद ४२
किंपुरुष १४७

कील	११६	कुबेर	१४१
कुमार	८१	कुलिश	९६
कुसुमेषु	४५	कृतान्त	१२१
कृत्तिवासस्	१६१	कृपीटयोनि	१०९
कृशानु	१११	कृशानुरेनस्	६४
कृष्ण	२७	कृष्णवर्मन्	११०
केशव	२८	कैटभजित्	३५
कैलास	१४६	कोजप	१२३
कौजप	१२३	कौपोदकी / कौमोदकी	५२
कौस्तुभ	५२	क्रतुभुज	७
क्रव्यात्	१२३	क्रव्याद	१२३
क्रौञ्चदारन	८१	क्षिप्र	१३४
क्षीरोदतनया	४९		

ख

खगेश्वर	५६	खण्डपरशु	६०

ग

गङ्गाधर	६६	गजातन	७७
गणदेवता	१०	गणाधिप	७६
गन्धर्व	११	गन्धर्व	१०७
गन्धवह	१२८	गरुड	५६
गरुडध्वज	२९	गरुभद	५६
गिरिजा	७५	गिरिश	६०
गिरीश	६०	गीर्वाण	७
गुह	७९	गुह्यक	१२
गुह्यकेश्वर	१४४	गोत्रभिद्	८७
गोविन्द	२९	गौतम	२०
गौरी	७२		

च

चक्रपाणि ३१
चण्डिका ७४
चतुरानन २२
चतुर्भुज ३१
चन्द्रशेखर ५९
चैत्ररथ १४५

ज

जनार्दन ३०
जम्भभेदिन् ८९
जयन्त ६४
जन्मशायिन् ३७
जातवेदस् १०९
जातुधान १२५
जिन १६
जिष्णु ८६
ज्वलन १०९
ज्वाल ११६

झ

झषकेतु ४७

त

तथागत १५
तनूनपात् १०९
तरस् १३३
तारकजित् ८०
ताक्ष्र्य ५६
तालाङ्क ४१
तीव्र १३९
तुण्डिन् ८२
तुरङ्गवदन १४७
तुराक्षाह ९०
तुषित ९
त्रिदश ३
त्रिदशालय १
त्रिदिव १
त्रिदिवेश ४
त्रिपुरान्तक ६५
त्रिलोचन ६३
त्रिविक्रम ३२
त्रिविष्टप २
त्र्यम्बक ६५
त्वरित १३४

द

दण्डधर १२२
दनुज १३
दनुन्स ११४
दम्भोलि ९७
दर्पक ४४
दशवल १७

दस्त १०५
दाक्षयणी ७५
दानवारि ७
दिव् २
दिविषद् ५
दुर्गा ७४
दृढ १३६
देवकीनन्दन ३३
देवता ८
देवसभा ६६
दैत्य १३
दैवत ८
द्रुत १३४
द्वैमातुर ७६
दहन ११३
दानव १३
दितिसुत १४
दिवस्पति ८६
दिवौकस् ४
दुश्च्यवन ९०
देव ३
देवतरु १०२
देवयोनि १२
दैतेय १३
दैत्यारि २६
द्यो (द्यौः) २
द्रुहिल २३

ध

धनञ्जय १०८
धन्नधिप १४२
धर्मराज १२०
धनद १४२
धर्मराज १५
धातृ २३

न

नन्दक ५२
नन्दिक ८२
नमस्वत् १३०
नरकान्तक ३६
नलकूबर १४५
नारद ६८
निकषात्मज १२४
नित्य १३७
नन्दन ६३
नन्दिकेश्वर ८२
नमुचिसूदन ८६
नरवाहन १४३
नागान्तक ५७
नासत्य १०५
नितान्त १३६
निधि १४८

निर्जर ३
नीललोहित ६४
नैऋ्ऀत १५६
निर्भर १३८
नीलाम्बर ४१

प

पञ्चशर ४४
पद्मा ४८
पन्नगाशन ५७
परेतराज् १२०
पशुपति ५८
पाकशासनि ६४
पारिजातक १०२
पार्वतीनन्दन ८६
पितामह २१
पिनाक ६६
पिशाच १२
पीयूष ६६
पुण्यजन १२५
पुरन्दर ८५
पूरुषोत्तम ३३
पूलोमजा ६२
पूर्वदेव १४
पेयूष ६६
प्रकम्पन १३१
प्रजापति २४
प्रभञ्जन १३०
प्रमाण १३२
प्रमथाधिप ६१
पद्म १४८
पद्मालया ४८
परमेष्ठित् २१
पवि ६६
पाकशासन ८४
पाञ्चजन्य ५१
परिषद ७०
पार्वती ७४
पावक १११
पितृपति १२०
पिनाकिन् ६१
पीताम्बर ३०
पुण्डरीकाक्ष २६
पुण्यजनेश्वर १४४
पूरालापूरुष ३६
पूरुहूत ८५
पूण्यधेन्वन् ४६
पृषदश्व १२८
पौलस्त्य १४३
प्रचेतस् १२६
प्रद्युम्न ४३
प्रमथ ७०
प्रलम्बघ्न ३६

ब

बर्हिस्	११०	बर्हिर्मुख	७
बल	४२	बलदेव	३९
बलभद्र	३९	बलाराति	८८
बलाहक	५४	बलिध्वासित	३४
बाहुलेय	८०	विडौजस	८४
बुद्ध	१५	बृहध्यान्	१११
ब्रह्मन्	२१	ब्रह्मसु	४७
ब्राह्मी	७०		

भ

भगवत्	१६	भर्ग	६५
भर्गा	६५	भवानी	७३
भव	६७	भार्गवी	५०
भष्मन्	११८	भिदुर	९६
भिदिर	९६	भूत	१२
भीम	६७	भूतेश	६०
भृङ्गिन	८२	भूति	७१
भृशम्	१३८		

म

मकरध्वज	४६	मघवन्	८४
मदन	४३	मधुरिपु	३२
मनसिज	४५	मनुष्यधर्मन्	१४२
मन्दाकिनी	१००	मन्मथ	४३
मयु	१४७	मरुत्	१२९
मरुत्वन्	८४	महादेव	६३
महानट	६८	महाराजिक	१०
महावान्	१३१	महासेन	७८

महेश्वर ५८
मा ४९
मातरिश्वन् १२७
मातलि ६३
मातृ ७०
माधव २८
मायादेविसुत २०
मार ४३
मारजित् १६
मीनकेतन ४३
मुकुन्द ३७
मुनि १८
मुनीन्द्र १८
मुरमर्दन ३७
मुसलिन् ४१
मृड ६०
मृडानी ७४
मृत्युञ्जय ६१
मेघपुष्प ४५
मेघवाहन ९०
मेनकात्मजा ७५
मेरु १०१

य

यक्ष ११
यक्ष्म १४४
यक्षराज १४१
यज्ञपुरुष ३६
यम १२१
यमराज १२१
यमुनाभ्रातृ १२१
यातु १२५
यातुधान १२५
यादसांपति १२६

र

रंहस् १३३
रक्षस् ११
रक्षस् १२५
रक्षा ११९
रजोमूर्ति २६
रतिपति ४६
रत्नसानु १०१
रम्भा ४९
राक्षस १२३
राजराज १४२
राम ४०
रिटि ८२
रुद्र १०
रुद्र ६७
रुद्राणी ७३
रेवतीरमण ४०
रौहिणेय ४१

ल

लक्ष्मी	४८	लघु	१३४
लम्बोदर	७७	लेख	५
लेखर्षभ	८६	लोकजननी	५०
लोकजित्	१६	लोकमातृ	४५
लोकेश	२२		

व

वज्र	९६	वज्रिन्	८७
वडवानल	१११	वनमालिन्	३४
वरन	१२६	वरुण	१२६
वसु	९	वसुदेव	३८
वह्नि	१०८	वाडव	११५
वात	१३०	वामदेव	६३
वासभ	८७	वासुदेव	३२
वास्तोष्पति	८८	विघ्नराज	७६
विद्याधर	११	विधातृ	२४
विधि	२४	विधु	३५
विनायक	१७	विनायक	७६
विबुध	३	विभावसु	११४
विभूति	७१	विमान	९८
विरिञ्च	२३	विरिञ्चि	२३
विरुपाक्ष	६३	विशाख	८०
विश्व	९	विश्वकेतु	४७
विस्वम्भर	३५	विश्ववसु	९
विश्वसृज	२४	विष्टरस्रवस्	२७
विष्णु	२७	विष्णुरथ	५७
विश्वकूसेत	३०	वीतिहोत्र	१०८

वृत्रहन् ८७
वृन्दारक ८
वृषन् ८७
वैकुण्ठ २७
वैनतेय ५६
वैस्रवण १४३
व्यान १३२
व्योमयान ६८
वृद्धस्रवस् ८५
वृषध्वज ६६
वेधस् २४
वैजयन्त ६४
वैवस्वत ११२
वैश्वानर १०८
व्योमकेश ६७

श

शम्ब ६७
शक्र ८६
शङ्ख १४८
शचीपति ८८
शतमन्यु ८६
शम्ब ६७
शम्भु ५८
शर्व ५९
शाक्यमुनि १८
शार्ङ्ग ५३
शास्तृ १८
शिखावत् ११२
शितिकण्ठ ६२
शिवा ७३
शुक्रशिष्य १४
शुनासीर ८५
शृङ्गिन् ८२
शौद्धदनि १६
श्राद्धदेव १२२
शक्तिधर ८१
शङ्कर ५९
शची ९२
शतकोटी ६७
शपन १२१
शम्बरारी ४५
शरजन्मन ७८
शर्वाणी ७३
शाक्यसिंह १६
शार्ङ्गिन् ३०
शिखा ११६
शिखिवाहन ८०
शिव ५८
शिवी ७३
शुनाशीर ८५
शूलिन ५८
शोचिष्केश ११०
शौरि ३३
श्री ४८

श्रीकण्ठ ६२
श्रीद १४४
श्रीवत्सलाञ्छन ३५
श्वसन १२७
श्रीधन १८
श्रीपति ३३
श्रीवत्स ५३

ष

षडभिज्ञ १७
षाड्मातुर ८१
षडानन ७८

स

सङ्कर्षण ४२
सञ्ज्वर ११७
सत्वर १३५
सदानन्द २६
सन्ताप ११७
समन्तभद्र १६
समान १३२
सम्ब ६७
सर्वज्ञ १५
सर्वज्ञ ६४
सर्वार्थसिद्ध १६
साध्य १०
सीरपाणि ४२
सुग्रीव ५४
सूधर्मा ६६
सुनासीर ८५
सपर्वन् ४
सुर ३
सुरदीर्घिका १००
संक्रन्दन ९०
सततम् १३६
सदागति १२७
सनत्कुमार १०४
सप्तार्चिस् ११४
समवर्तिन् १२०
समीरण १२६
सम्बरारि ४५
सर्व ५६
सर्वमगंला ७३
सहस्त्राक्ष ६१
सिद्ध १२
सुगत १५
सुदर्शन ५१
सुधा ६६
सुपर्ण ५७
सुभनस् ४
सुरज्येष्ठ २१
सुरद्विष १४

सुरपति ८८
सुरलोक २
सेनानि ७९
स्थाणु ६७
स्फुलिङ्ग ११७
स्मरहर ६५
स्रष्ट्र २४
स्मर ४४
स्वर्ग १
स्वर्वैद्य १०४

सुरर्षि ९८
सुरालय १०१
स्कन्द ७६
स्पर्शन १२७
श्वर १
स्यद १३३
स्वभू २८
स्वरू ९७
स्वर्वेश्या १०६
स्वाराज ८०

ह

हंसवाहन २६
हरिचन्दन १०३
हरिहल ८९
हलिन ४१
हाहा १०७
हिरण्यरेतस ११३
हुतभुज् ११३
हुहू १०७

हेरम्ब ७७
हृद ४७
हृषीकेशर २८

हर ६५
हरिप्रिया ४८
हलायुध ४०
हव्यवाहन ११३
हिरण्यगर्भ २२
हीर ६५
हुहु १०७
हेशर २७
हेमाद्रिः १०१
हैमवती ७२
ह्लादिनी ९६
हेति ११६

द्वितीय खण्डः

पद्यम्

वैदिक सूक्तिः

चोदयित्री सूनृतानां चेतन्ती सुमतीनाम् यज्ञंदधे सरस्वती ।।१।।
पुरुष एदेवं सर्वं यद्भूतं यच्च भाव्यम् ।
उतामृतत्वस्पेशानो यदन्नेनातिरोहति ।।२।।

यस्येमे हिमवन्तो महित्वा स्य यसमुद्रं रसया सहाहुः ।
यस्येमा, प्रदिशो यस्य वाहू कस्मै देवाय हविषा विधेम ।।३।।
ईशा वास्यमिदं सर्वं यत्किं च जगत्यां जगत् ।
तेन त्यक्तेन भुञ्जाथा मा गृधः कस्य स्विद्धनम् ।।४।।
कुर्वन्नेव कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः ।
एवं त्वयि नान्यथेतोऽस्ति न कर्म लिप्यतेनरे ।।५।।
अविधायामन्तरे वर्तमानाः स्वयं धीराः पण्डितम्मन्यमानाः ।
दन्द्रम्यमाणाः परियन्ति मूढा अन्धेनैव नीयमाना यथान्धाः ।।६।।
यामृषयो मन्त्रकृतो मनीषिणः अन्वैच्छन् देवास्तपसा श्रमेण ।
तां देवीं वाचं हविषा यजामेह सा नो दधातु सुघृतस्य लोके ।।७।।

(वेदोपनिषदः)

शब्दार्थाः

चोदयित्री = प्रेरयित्री
मा गृधः = लोभं मा कुरु
विधेम = परिचरेया;
दन्द्रम्यमाणः =
परियन्ति = परिक्रारान्ति
चेतन्ती = चैतन्यं प्रसारयन्ती

अभ्यासः

१. पुरुषस्य महत्वं दर्शयत ।
२. कर्मणः लेपः कथं न भवति ?
३. जगति विषयभोगः कया भाक्तया कर्तव्यः ।
४. अन्धेन नीयमानाअन्धाः कथं परियन्ति ?
५. सरस्वत्याः कार्यकलापं वर्णयत ।
६. सस्कृत वाङ्मयं कैः कथ मुत्पदितम् ?, तस्य सरक्षणे को लाभः ?

पश्य पश्य, अयमेव नो नेपालः

तदर्थमेव, लेखकः म. वी. वि. शाह

रूपान्तरयिता—पूर्णप्रसादःब्राह्मणः

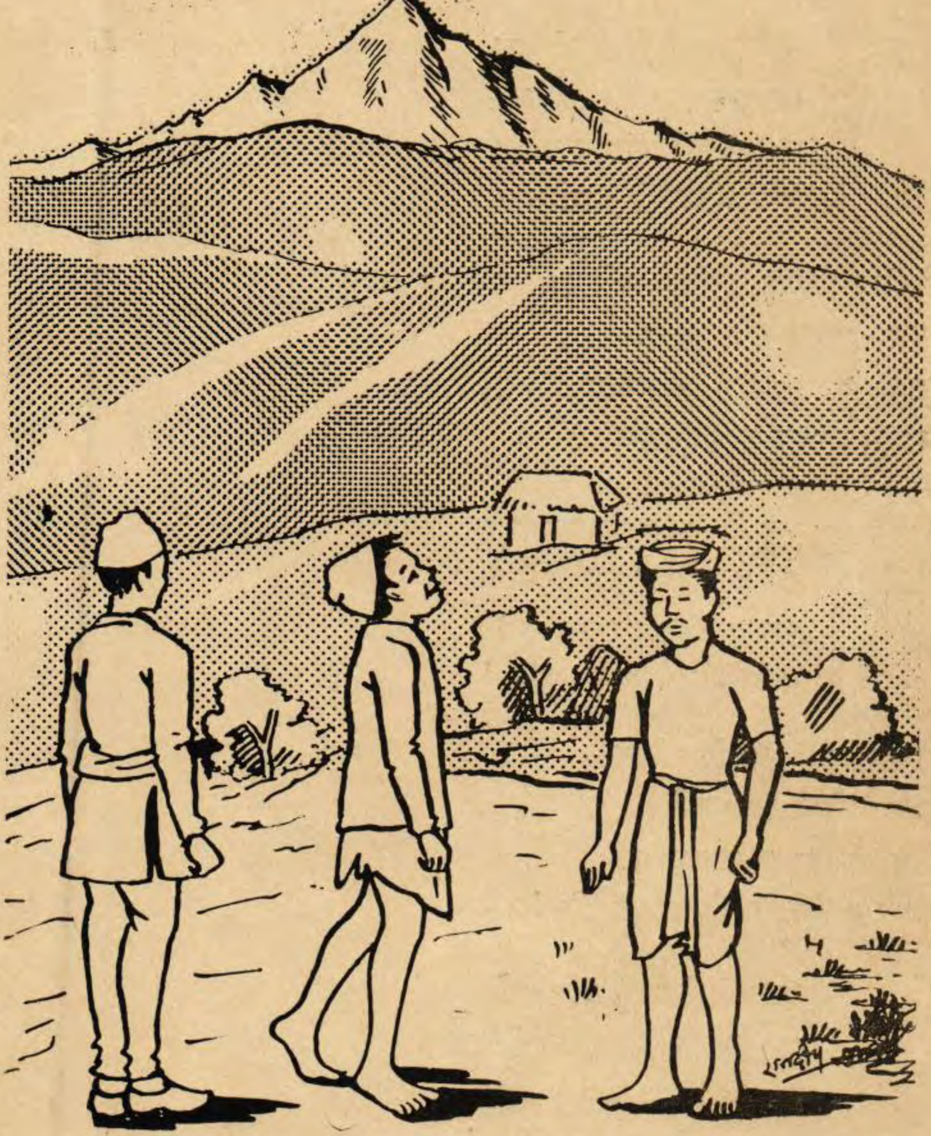

एत्य विलोकय नेपालोयम्
यत्राऽस्माभिर्जन्म गृहीतम्
नो कृत्रिमता क्वचिदस्त्यस्मिन्
यत्रैवाऽस्ति प्रकृतेः कोषः !

उदिते चन्द्रे हिमशैलं तम्
व्याप्नोति यदा तस्य ज्योत्स्ना
भास्वरवर्णं कीदृग् रुचिरम्
दृश्यं विलसति पश्योत्तरनः

भेदित कटकाः स्रावित सलिलाः
यत्र महान्तः पर्वतभागा.
सममुत्फुल्लाः यत्र हि सुरसा
साला सरला वनमुद्गाश्च

यत्र हि रथ्या रक्तदलानाम्
कुसुमै र्भूषित सर्वाङ्गास्ति
यत्र नदीनदनिवहश्चाऽसौ
नृणां हृन्निर्मलयन् वहति !

यत्राऽस्माकं खनयो मन्दिर—
घण्टा गोष्ठैः सत्रा सन्ति
यत्र पिकश्चाऽनेकपशाखां
श्रित उच्चरवो मधुमाह्वयति !

अयमपि नेपालो दक्षिणतो
याऽस्ति तटी चामीकरदीप्तिः
यत्र विशालाः समभूम्यस्ता
आनत कणिशा आकर्षन्ति !

सा काली पश्चिमतो वहति
पूर्वस्यां सा मेची वहति
तेनाऽस्माकं वनभू हरिता
वन्यै पशुभिर्व्याप्ता भवति

भाषाः सन्त्यस्माकमनेकाः
जातानि यथास्वं, किन्त्वेकम्
नेपालित्वं पुष्पवदङ्कित–
केतनमाश्रितमस्त्यस्माकम्

कठिना शब्दाः

केतनम्, पुष्पवदङ्कितम्, चामीकरम्, कटकः सत्रा, कणिशः ।

अभ्यासः

१. "अस्मद्देशे प्रकृतेः कोषो विद्यते" समर्थयत ।

२. अधोलिखितविषयेषु प्रत्येकविषये भिन्नं भिन्नं संक्षिप्तं निबंधं रचयत--

(क) नेपालस्य पर्वतमाला ।

(ख) नेपालस्य वन्यप्रदेशाः

(ग) नेपालस्य पशुपक्षिणः ।

(घ) नेपालस्य नद्यः तेषामुपयोगिता च

(ङ) नेपालस्य मन्दिराणि ।

सनातनश्लोकाः

धृतिः क्षमा दमोऽस्तेयं शौच मिन्द्रियनिग्रहः
धीर्विद्या सत्यमक्रोधो दशकं धर्मलक्षम् ॥८॥

वेदोऽखिलो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम् ।
आचारश्चैव साधूनामात्मनस्तुष्टि रेव च ॥२॥

धर्म एव हतो हन्ति धर्मो रक्षति रक्षतः
तस्माद् धर्मो न हन्तव्यो मा नो धर्मो हतोऽवधीत् ॥३॥

धर्मे तिष्ठन्ति भूतानि धर्मो राजनि तिष्ठति
तं राजा साधु यः शास्ति स राजा पृथिवीपतिः ॥४॥

राष्ट्रस्यैतत् कृत्यतमं राज्ञ एवाभिषेचनम्
अनिन्द्रमबलं राष्ट्रं दस्यवोऽभिभवन्त्युत ॥५॥

रक्षणादार्यवृत्तानां कण्टकानां च शोधनात्
नरेन्द्रास्त्रिदिवं यान्ति प्रजापालनतत्पराः ॥६॥

सभां वा न प्रवेष्टव्यं वक्तव्यं वा समञ्जसम्
अब्रुवन विब्रुवन् वापि नरो भवति किल्विषीः ॥७॥

व्यसनस्य च मृत्योश्च व्यसनं कष्टमुच्यते ।
व्यसन्यधोऽधो व्रजति स्वर्यात्यव्यसनी मृतः ॥८॥

नात्मानमवन्येत पूर्वाभिरसमृद्धिभिः ।
आमृत्योः श्रिय मन्विच्छेन नैनां मन्येत दुर्लभाम् ॥९॥

सर्वं परवशं दुःखं सर्वमात्मवशं सुखम्
एतद् विद्यात् समासेन लक्षणं सुखदुःखयोः ॥१०॥

अयतां धर्मसर्वस्वं श्रुत्वा चैवाऽवधार्यताम् ।
आत्मनः प्रतिकूलानि परेषां न समाचरेत् ॥११॥

अभ्यासः

१. धर्मलक्षणं किम् ? स्पष्टम् उल्लेख्यम् ।
२. सुखदुःखयोर्लक्षणं किं विद्यते ? उल्लिखत ।
३. राज्ञो महिमानं दर्शयत ।
४. संबन्धं स्थापयत ('क' भाग स्थितानां अंशानाम्, 'ख' भागस्थैः अंशैः सह) ।

(क)	(ख)
व्यसन्यधोधो व्रजति	वक्तव्यं वा समञ्जसम्
तस्माद् धर्मो न हन्तव्यो	धर्मो रक्षति रक्षितः ।
अब्रुवन् विब्रुवन् वापि	स्वर्यात्यव्यसनी मृतः ।
व्यवसनस्य च मृत्योश्च	मा नो धर्मो हतो वधीत् ।
धर्म एव हतो घ्नन्ति	नरो भवति किल्विषी ।
सभां वा न प्रवेष्टव्यम्	व्यसनं कष्टमुच्यते ।
	किं तावद् धर्मसर्वस्त्रम् ?

५. रिक्तस्थानं उपयुक्तशब्दस्थापनेन पूरणीयम्—
प्रजापालनतत्परा नरेन्द्रास्त्रिदिवं यान्ति (१)......................
(२)......................

बुद्ध-वचनम्

यश्च वर्षशतं जीवेद पश्यन् धर्ममुन्तमम् ।
एकाहं जीवितं श्रेयः पश्यतो धर्म मुन्तमम् ॥

(१)

शीलदर्शनसम्पन्नं धर्मिष्ठं सत्यवादिनम् ।
आत्मनः कर्म कुर्वाणं तं जनः कुरुते प्रियम् ॥

(२)

न हि वैरेण वैराणि शाम्यन्तीह कदाचन ।
अवैरेण च शाम्यन्ति, एष धर्मः सनातनः ॥

(३)

अक्रोधेन जयेत् क्रोधं, असाधुं साधुना जयेत् ।
जयत् कदर्यं दानेन सत्येनाऽलीकवादिनम् ॥

(४)

मात्रासुख परित्यागात् पश्येच्चेद् विपुलं सुखम् ।
त्यजेन्मात्रा सुखं धीरः संपश्यन् विपुलं सुखम् ॥

(५)

असारे सार मतयः सारे चासार दर्शिनः ।
ते सारं नाधिगच्छन्ति मिथ्यासंकल्पगोचराः ॥

(६)

आरोग्यं परमो लाभःसन्तुष्टी परमं धनम् ।
विश्वासः परमा ज्ञातिः निर्वाणं परमं सुखम् ॥

(७)

कठिनाः शब्दाः

कदर्यम्, अलीकम्, मिथ्यासंकल्पगोचराः, निर्वाणः ।

अभ्यासः

१. सनातनोधर्म कीदृशः ?
२. कस्मैजनाय पुरूषः स्पृहयति ?
३. सारासारयोः के भेदः ?
४. विपुलं सुखं पश्यता किं कर्तव्यम् ?
५. यत् कृत्वा नष्नुतप्यते इति कथम् ?

नीतिश्लोकाः

अश्रुतश्च समुन्नद्धो दरिद्रश्च महामनाः ।
अर्थाश्चाकर्मणा प्रेप्सुर्मूढ इत्युच्यते बुधैः ॥

निश्चत्य यः प्रक्रमते नान्तर्वसति कर्मणः ।
अवन्ध्यकालो वश्यात्मा स वै पण्डित उच्यते ॥

अनाहूतः प्रविशति अपृष्टो बहु भाषते ।
अविश्वस्ते विश्वसिति मूढचेता नराधमः ॥

श्रुतं प्रज्ञानुगं यस्य प्रज्ञा चैव श्रुतानुगा ।
असम्भिन्नार्यमर्यादः पडिण्ताख्यां लभेत सः ॥

परं क्षिपति दोषेण वर्तमानः स्वयं तथा ।
यश्च क्रुध्यत्यनीशानः स च मूढतमो नरः ॥

निषेवते प्रशस्तानि निन्दितानि न सेवते ।
अनास्तिकः श्रद्दधान एतत् पण्डितलक्षणम् ॥

यस्य कृत्यं नविघ्नन्ति शीतमुष्णं भयं रतिः ।
समृद्धिरसमृद्धिर्वा सवै पण्डित उच्यते ॥

संसारयति कृत्यानि सर्वत्र विचिकित्सते ।
चिरं करोति क्षिप्रार्थे स मूढो भरतर्षभ ॥

(महाभारतात्)

अभ्यासः

१. मूढः किं किं कुरुते ?

२. प्राज्ञस्य व्यवहारः कीदृशः ?

३. रिक्त स्थानं पूरयत—

................प्रविशति................बहु भाषते ।

अविस्वस्ते................मूढचेता नराधमः ।

संसारयति............सर्वत्र विचिकित्सते ।

................करोति क्षिप्रार्थे समूढो भरतर्षभ ।

निषेवते प्रशस्तानि................न सेवते ।

समृद्धिः............वा स वै पण्डित उच्यते ।

४. अधोलिखितान् अंशान् संयोज्य श्लोकद्वयं निर्धारणीयम्—

(क) अवन्ध्यकालो वश्यात्मा ।

(ख) अर्थाश्चाकर्मणा प्रेप्सुः ।

(ग) स वै पण्डित उच्यते ।

(घ) दरिद्रश्च महामनाः ।

(ङ) निश्चित्य यः प्रक्रमते ।

(च) मूढ इत्युच्यते वुधैः ।

(छ) अश्रुतश्च समुन्नद्धः ।

(ज) नान्तर्वसति कर्मणः ।

५. मूढत्वं परित्यज्य पण्डितत्वं प्राप्तुं किं किं करणीयम् ?

६. नीति शब्दस्य कोऽर्थः ?

पशुपति मन्दिर द्वितीयजयदेवस्यामि लेखतः

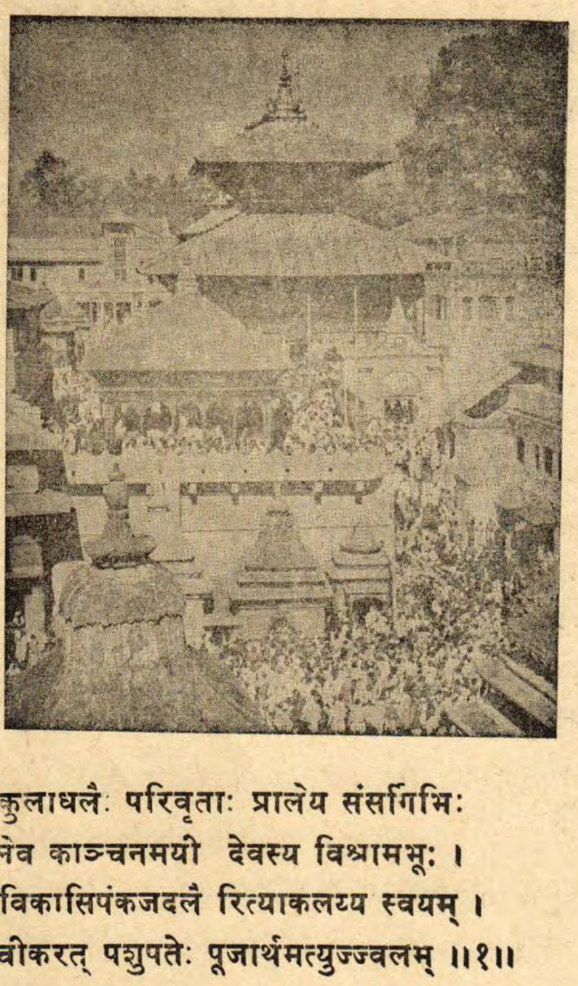

एषा भाति कुलाधलैः परिवृताः प्रालेय संसर्गिभिः
वेंदो भेरुशिलेव काञ्चनमयी देवस्य विश्रामभूः ।
शुभ्रैः प्रान्तविकासिपंकजदलै रित्याकलय्य स्वयम् ।
रौप्यं पद्ममचीकरत् पशुपतेः पूजार्थमत्युज्ज्वलम् ॥१॥

यं स्तौति प्रकटप्रभावमहिमा ब्रह्मा चतुर्भिर्मुखैः
यञ्च श्लाघयति प्रणम्य चरणे षड्भिर्मुखैः षण्मुखः ।
यं तुष्टाव दशाननोऽपि दशभिर्वक्त्रैः स्फुरत्कन्धरः
सेवां यस्य करोति वासुकिरलं जिह्वासहस्त्रैः स्तुवन् ॥२॥

ख्यात्या यः परमेश्वरोऽपि वहते वासो दिशां मण्डलं
व्यापी सूक्ष्मतरश्च शंकरतया ख्यातोऽपि संहारकः ।
एकोऽप्यष्टतनुः सुरासुरगुरुर्वीतत्रयो नृत्यति
स्थाणुः पूज्यतमो विराजति गुणैरेवं विरुद्धैरपि ॥३॥

कठिनाः शब्दा :—

(१) कुलाधलः, (२) प्रोलेयसंसर्गीः, (३) प्रकटप्रभाव, वीतत्रयः,

अभ्यासः

(१) जयदेवेन किमिति रोप्यभ्ययमेव पद्यं पशुपतये समर्पितम् ?

(२) जयदेवः कदा कस्मिन वशे समुत्पन्न ?

(३) शंकरस्याष्टानां तनूनां नामानि लिखत ।

(४) स्थाणुः कथं विरुद्धै गुणै राजति स्पष्टयतः ।

(५) किं नेपालराजधानी परितो विद्यमानाः पर्वताः हिमसंसर्गिणः सन्ति ?

(६) काष्ठमन्डपभूः कथं काञ्चनमयी मेरु शिलेव ?

श्री ५ पृथ्वीनारायणशाहदेवस्य शिलालेखः

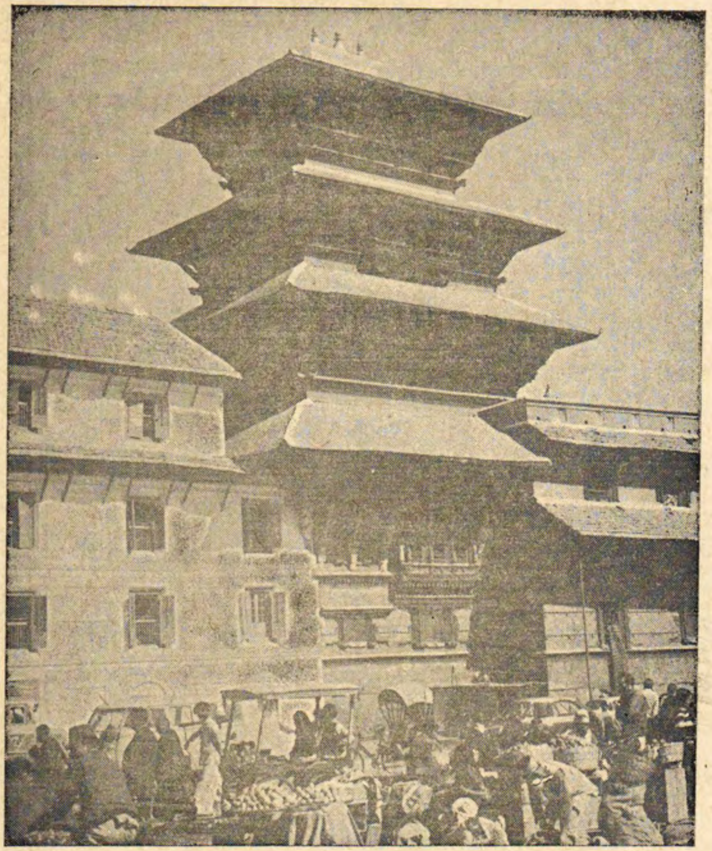

धरानवर्तुभूमिते (१६९१) शके, सुमासि माधवे,
सितेऽथ पक्षके, शनौ विधातृभे तिथावहेः ।
विचित्रजालमण्डितं विलासमन्दिरं मुदा
विधाय मन्मथोत्सवं व्यधान्महीशकेसरी । १

श्रीमद्दुर्गाङ्घ्रि–रक्ताम्बुज-मधुर-मधुस्वाद.भृङ्गायमाण—

स्तस्या दृक्प्रान्तपातामितपरमकृपावाप्तनेपालराजः ।

दानोद्रेकातिलुब्धभ्रमरगणसमानेकविद्वत्प्रशस्तः

पृथ्वीनारायणेशो जयति नृपशिखारत्ननीराजिताङ्घ्रिः । २

राजानः सन्ति नो किं दिशिदिशि धरणीपालवंशाब्धिजाता

द्यूतस्वापाबलासु प्रणिहितमनसो दानयुद्धप्रहीणाः

पृथ्वीनारायणेशो रिपुवनदहनप्रौढदावानलोऽसौ

दाने मेघोपमानो जयति निजधरावारितद्यूतदोषः । ३

समस्तभूपालकुलाब्धिलक्ष्मीमादाय भूमी विहिता विधात्रा

रमाभिरामा पतिविष्णुभावा राज्ञी तदीया हि नरेन्द्रलक्ष्मीः । ४

सूनुद्वयं भूपतिवर्यसिंहादजीजनत् सऽय कुमारकल्पम्

प्रतापसिंहः प्रथम;, कनीयाँल्लोके बहादुर इति प्रसिद्धः । ५

बहेनस्तीथौ—प्रञ्चभ्याम् ।
विधातृभे—रोहिणीनक्षत्रे ।
माधवे—चैत्रे ।

अभ्यासः

१. श्री ५ पृथ्वीनारायणस्य कीदृशः प्रभाव आसीत् ।

२. श्री ५ पृथ्वीनारायणरचितस्य विलासमदिरस्य परिचयो देयः ।

३. श्री ५ पृथ्वीनारायणस्य अन्येषां राज्ञां च किमतरम् ?

४. श्री ५ पृथ्वीनारायण कस्मिन् वर्षे विलासमन्दिरं रचितवान् ✓ एतादृशं चिन्हं देयम

(क) भूमि ऋतु नवधरा वर्षे ।　　(ख) ऋतुनवधरा भूमि वर्षे ।
(ग) नवधरा ऋतु भूमि वर्षे ।　　(घ) धरा, नव ऋतु भूमि वर्षे ।

५. श्री ५ पृथ्वीनारायणस्य राज्ञी ✓ (चिन्हं देयम्) का आसीत् ।

(क) प्रजालक्ष्मी ।　　(ख) नरेन्द्रलक्ष्मी ।
(ग) राजलक्ष्मी ।　　(घ) राजराजेश्वरी ।

६. तस्य द्वौ पुत्रौ—आस्ताम् (ज्येष्ठे १ कनिष्ठे २ अङ्कितव्यम्)

(क) सिंह प्रतापः ।　　(ख) राजबहादुरः ।
(ग) प्रतापसिंहः ।　　(घ) बहादुर राजः ।
(ङ) बहादुरः ।　　(च) प्रतापशाहः ।

वैजल भूपालस्य पुत्रंप्रत्युपदेशः

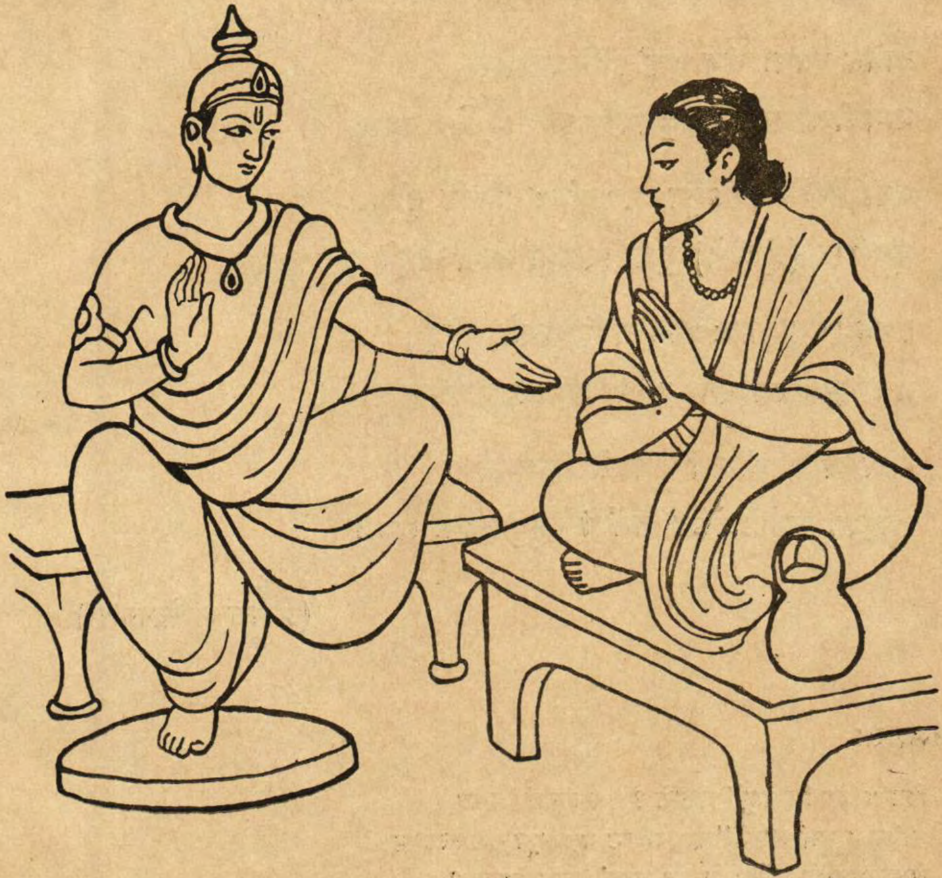

विद्यया द्योतते राज्यं विद्यया जीयते रिपुः
विद्यया ज्ञायते कृत्यं विद्यया लभ्यते यशः ॥१॥

विद्यया जायते धर्मो धर्मेणार्थः प्रजायते
अर्थेन जायते राज्यं सुखं राज्येन जायते ॥२॥

विद्याधन विहीनो यः स कापुरुष उच्यते
तस्माद् विद्यार्जने पुत्र प्रयत्नं कुरु मा चिरम् ।।३।।

औदार्य धैर्य गाम्भीर्य शौर्यादि गुण संयुतः
विद्या विनय सम्पन्नः सर्वेषां भवति प्रियः ।।४।।

दानेन दयया चैव युद्धेन निजकर्मणा
दानवीरो दयावीर युद्धवीर इति श्रुतिः ।।५।।

दधीचिर्दानवीरोऽभूद् दयावीरः शिवि र्नृपः
हम्मीरो (हंवीरो) युद्धवीरोऽभून्निदर्शनममी त्रयः ।।६।।

स्वकर्मणैव पुरुषः प्रतिष्ठाधिष्ठितो भवेत्
यथा कृष्णश्च रामश्च पर्शुरामश्च पौरुषात् ।।७।।

स्वर्गं च नरकं चापि भजते निजकर्मणा
स्वकृतः कर्मपाशोऽयं सर्वेषां सुदुरत्ययः ।।८।।

(प्रबोध चन्द्रिकातः)

अभ्यासः

१. विद्यया किं किं कर्तुं शक्यते ? सकारणं लिखत ।
२. "विद्यया सुखं जायते" इत्युपदिष्टं वैजलभूपालेन तत्कथम् ?
३ वैजलभूपालेन सर्वेषां प्रियत्वं लब्धुं किमुपदिष्टम् ?
४. कर्मणः महिमा कथं दर्शितो वैजलभूपालेन—उल्लेखं कुरुत ।
५. संबन्धं दर्शयत—(क, ख, ग भागस्थ अंशेषु)

(क)	(ख)	(ग)
दानेन	हंवीरः	दयावीरः
दयया	दधीचिः	युद्धवीरः
युद्धेन	शिविः	दानवीरः

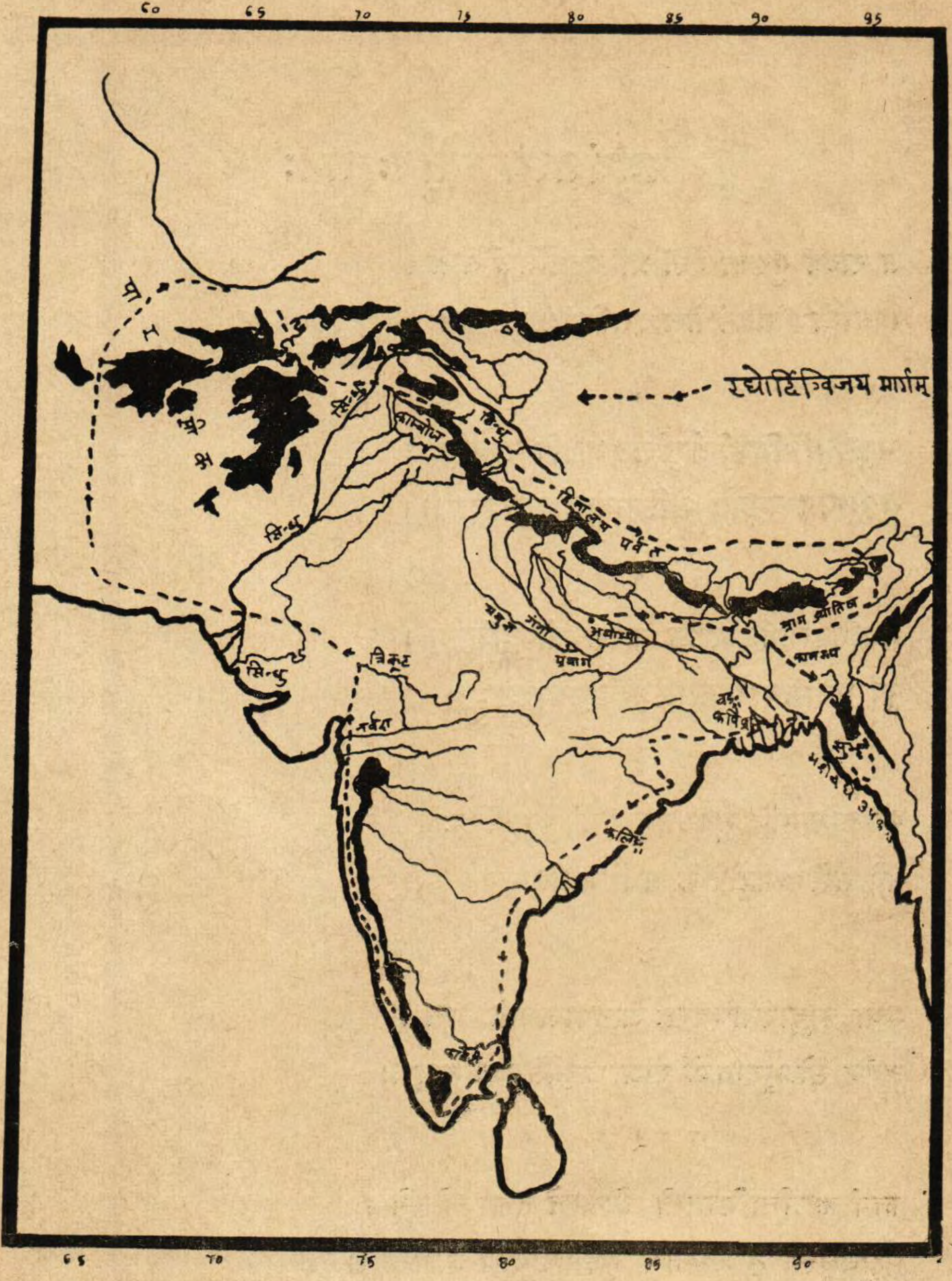

रघोर्दिग्विजय मार्गम्
हिमालय पर्वत
काम्बोज
सिन्धु
त्रिकूट
नर्मदा
यमुना
गंगा
अयोध्या
प्रयाग
प्राग्ज्योतिष
कामरूप
कावेरी
60 65 70 75 80 85 90 95
65 70 75 80 85 90

रघुवंशस्य चतुर्थः सर्गः

स राज्यं गुरुणा दत्तं प्रतिपद्याधिकं बभौ ।
दिनान्ते निहितं तेजः सवित्रेव हुताशनः ॥

१

मनुप्रभृतिभिर्मान्यैर्भुक्ता यद्यपि राजभिः ।
तथाप्यनन्यपूर्वेव तस्मिन्नासीद्वसुन्दरा ॥

२

नयविद्भिर्नवे राज्ञि सदसच्चोपदर्शितम् ।
पूर्व एवाभवत्पक्षस्तस्मिन्नाभवदुत्तरः ॥

३

पञ्चानामपि भूतानामुत्कर्षं पुपुषुर्गणाः ।
नवे तस्मिन्महीपाले सर्वं नवमिवाभवत् ॥

४

यथा प्रह्लादनाच्चन्द्रः प्रतापात्तपनो यथा ।
तथैव सोऽभूदन्वर्थो राजा प्रकृतिरञ्जनात् ॥

५

कामं कर्णान्तविश्रान्ते विशाले तस्य लोचने ।
चक्षुषमत्ता तु शास्त्रेण सूक्ष्मकार्यार्थ दर्शिना ॥

६

इक्षुच्छायानिषादिन्यस्तस्य गोप्तुर्गुणोदयम् ।
आकुमारकथोद्घातं शालिगोप्यो जगुर्यश ॥

७

स गुप्तमूलप्रत्यन्तः शुद्धपार्ष्णिरयान्वितः ।
षड्विधं बलमादाय प्रतस्थे दिग्जिगीषया ॥

८

स ययौ प्रथमं प्राचीं तुल्यः प्राचीनबर्हिषाः ।
अहितानिलोद्धूतैस्तर्जयन्निव केतुभिः ॥

९

प्रतापोऽग्रे ततः शब्दः परागस्तदनन्तरम् ।
ययौ पश्चाद्रथादीति चतुः स्कन्धेव सा चमूः ॥

१०

स सेनां महतीं कर्षन्पूर्वसागरगामिनीम् ।
बभौ हरजटाभ्रष्टां गङ्गामिव भागिरथः ॥

११

त्याजितैः फलमुत्खातैर्भग्नैश्च बहुधा नृपैः ।
तस्यासीदुल्बणो मार्गः पादपैरिव दन्तिनः ॥

१२

पौरस्यानेवमाक्रामंस्तांस्ताञ्जनपदाञ्जयी ।
प्राप तालीवनश्याममुपकण्ठं महोदधेः ॥

१३

अनम्राणां समुद्धर्तुस्तस्मात्सिन्धुरयादिव ।
आत्मा संरक्षितः सुह्मैर्वृत्तिमाश्रित्य वैतसीम् ॥

१४

वङ्गानुत्खाय तरसा नेता नौसाधनोद्यतान् ।
निचखान जयस्तम्भान्गङ्गास्रोतोन्तरेषु सः ॥

१५

आपादपद्मप्रणताः कलमा इव ते रघुम् ।
फलैः संवर्धयामासुरुत्खातप्रतिरोपिताः ॥

१६

स तीर्त्वा कपिशां सैन्यैर्बद्धद्विरदसेतुभिः ।
उत्कलादर्शितपथः कलिङ्गाभिमुखो ययौ ॥

१७

स प्रतापं महेन्द्रस्य मूर्ध्नि तीक्ष्णं न्यवेशयत् ।
अङ्कुशं द्विरदस्येव यन्ता गम्भीरवेदिनः ॥

१८

प्रतिजग्राह कालिङ्गस्तमस्त्रैर्गजसाधनः ।
पक्षच्छेदोद्यतं शक्रं शिलावर्षीव पर्वतः ॥

१९

द्विषां विसह्य काकुत्स्थस्तत्र नाराचतुर्दिनम् ।
सन्मङ्गलस्नात इव प्रतिपेदे जयश्रियम् ॥

२०

ताम्बुलीनां दलैस्तत्र रचितापानभूमयः ।
नारिकेलासवं योधाः शात्रवं च पपुर्यशः ॥

२१

गृहीतप्रतिमुक्तस्य स धर्मविजयी नृपः ।
श्रियं महेन्द्रनाथस्य जहार न तु मेदिनीम् ॥

२२

ततो वेलातटेनैव फलवत्पूगमालिना ।
अगस्त्याचरितामाशामनाशास्यजयो ययौ ॥

२३

स सैन्यपरिभोगेण गजदानसुगन्धिना ।
कावेरीं सरितां पत्युः शङ्कनीयामिवाकरोत् ॥

२४

बलैरध्युषितास्तस्य विजिगीषोर्गताध्वनः ।
मारीचोद्भ्रान्तहारीता मलयाद्रेरुपत्यकाः ॥

२५

ससञ्जुरश्वक्षुण्णानामेलानामुत्पतिष्णवः ।
तुल्यगन्धिषु मत्तेभकटेषु फलरेणवः ॥

२६

भोगिवेष्टनमार्गेषु चन्दनानां समर्पितम् ।
नास्रसत्करिणां ग्रैवं त्रिपदीच्छेदिनामपि ॥

२७

दिशि मन्दायते तेजो दक्षिणस्यां रवेरपि ।
तस्यामेव रघोः पाण्डयाः प्रतापं न विषेहिरे ॥

२८

ताम्रपर्णीसमेतस्य मुक्तासारं महोदधेः ।
ते निपत्य ददुस्तस्मै यशः स्वमिव सञ्चितम् ॥

२९

स निर्विश्य यथाकामं तटेष्वालीनचन्दनौ ।
स्तनाविव दिशस्तस्याः शैलौ मलयदर्दुरौ ॥

३०

असह्यविक्रमः सह्यं दूरान्मुक्तमुदन्वता ।
नितम्बमिव मेदिन्याः स्रस्तांशुकमलङ्घयत् ॥

३१

तस्यानिकैर्विसर्पद्भिरपरान्तजयोद्यतैः ।
रामास्त्रोत्सारितोऽप्यासीत्सह्यलग्न इवार्णवः ॥

३२

भयोत्सृष्टविभूषाणां तेन केरलयोषिताम् ।
अलकेषु चमूरेणुश्चूर्णप्रतिनिधीकृतः ॥

३३

मुरलामारुतोद्धूतमगमत्कैतकं रजः ।
तद्योधवारवाणानामयत्नपटवासताम् ॥

३४

मत्तेभरदनोत्कीर्णव्यक्तविक्रमलक्षणम् ।
त्रिकूटमेव तत्रोच्चैर्जयस्तम्भं चकार सः ॥

३५

पारसीकांस्ततो जेतुं प्रतस्थे स्थलवर्त्मना ।
इन्द्रियाख्यानिव रिपूंस्तत्वज्ञानेन संयमी ॥

३६

यवनीमुखपद्मानां सेहे मधुमदं न सः ।
बालातपमिवाब्जानामकालजलदोदयः ॥

३७

संग्रामस्तुमुलस्तस्य पाश्चात्यैरश्वसाधनैः ।
शार्ङ्गकुजितविज्ञेयप्रतियोधे रजस्यभूत् ॥

३८

भल्लापवर्जितैस्तेषां शिरोभिः श्मश्रुलैर्महीम् ।
तस्तारसरघाव्याप्तैः स क्षौद्रपटलैरिव ॥

३९

अपनीतशिरस्त्राणाः शेषास्तं शरणं ययुः ।
प्रणिपातप्रतीकारः संरम्भो हि महात्मनाम् ॥

४०

विनयन्तेस्म तद्योधा मधुभिर्विजयश्रमम् ।
आस्तीर्णाजिनरत्नासु द्राक्षावलयभूमिषु ॥

४१

ततः प्रतस्थे कौबेरीं भास्वानिव रघुर्दिशम् ।
शरैरुस्रैरिवोदिच्यानुद्धरिष्यन् रसायनिव ॥

४२

विनीताध्वश्रमास्तस्य बंक्षुतीरे[1] विचेष्टनैः ।
दुधुवुर्वाजिनः स्कन्धांल्लग्नकुङ्कुमकेसरान् ॥

४३

तत्र हूणावरोधानां भर्तृषु व्यक्तविक्रमम् ।
कपोलपाटलादेशि बभूव रघुचेष्टितम् ॥

४४

काम्बोजाः समरे सोढुं तस्य वीर्यमनीश्वराः ।
गजालानपरिक्लिष्टैरक्षोटैः सार्धमानताः ॥

४५

तेषांसदश्वभूयिष्ठास्तुङ्गा द्रविणराशयः ।
उपदा विविशुः शश्वन्नोत्सेकाः कोसलेश्वरम् ॥

४६

ततो गौरीगुरुं शैलमारुरोहाश्वसाधनः ।
वर्धयन्निव तत्कूटानुद्धूतैर्धातुरेणुभिः ॥

४७

---

१ 'सिन्धु' इति पाठः प्रचलितः । परन्तु 'बंक्षु' इति पाठः साधीयानिति प्रतिभाति ।

शशंश तुल्यसत्वानां सैन्यघोषेऽप्यसंभ्रमम् ।
गुहाशयानां सिंहानां परिवृत्यावलोकितम् ॥

४८

भूर्जेषु मर्मरीभूताः कीचकध्वनिहेतवः ।
गङ्गाशीकरिणो मार्गे मरुतस्तं सिषेविरे ॥

४९

विशश्रमुर्नमेरुणां छायास्वध्यास्य सैनिकाः ।
दृषदो वासितोत्सङ्गा निषण्णमृगनाभिभिः ॥

५०

सरलासक्तमातङ्गग्रैवेयस्फुरितत्विषः ।
आसन्नोषधयो नेतुर्नक्तमस्नेहदीपिकाः ॥

५१

तस्योत्सृष्टनिवासेषु कण्ठरज्जुक्षतत्वचः ।
गजवर्ष्म किरातेभ्यः शशंसुर्देवदारवः ॥

५२

तत्र जन्यं रघोर्घोरं पार्वतीयैर्गणैरभूत् ।
नाराचक्षेपणीयाश्मनिष्पेषोत्पतितानलम् ॥

५३

शरैरुत्सवसंकेतान्स कृत्वा विरतोत्सवान् ।
जयोदाहरणं बाह्वोर्गापयामास किंनरान् ॥

५४

परस्परेण विज्ञातस्तेषूपायनपाणिषु ।
राज्ञा हिमवतः सारो राज्ञः सारो हिमाद्रिणा ॥

५५

तत्राक्षोभ्यं यशोराशिं निवेश्यावरुरोह सः ।
पौलस्त्यतुलितस्याद्रेरादधान इव ह्रियम् ॥

५६

चकम्पे तीर्णलौहित्ये तस्मिन्प्राग्ज्योतिषेश्वरः ।
तद्गजालानतां प्राप्तैः सह कालागुरुद्रुमैः ॥

५७

तमीशः कामरूपाणामत्याखण्डलविक्रमम् ।
भेजे भिन्नकटैर्नागैरन्यानुपरुरोध यैः ॥

५८

कामरूपेश्वरस्तश्य हेमपीठाधिदेवताम् ।
रत्नपुष्पोपहारेण छायामानर्च पादयोः ॥

५९

इति जित्वा दिशो जिष्णुर्न्यवर्तत रथोद्धतम् ।
रजो विश्रामयन् राज्ञां छत्रशून्येषु मौलिषु ॥

६०

स विश्वजितमाजह्रे यज्ञं सर्वस्वदक्षिणम् ।
आदानं हि विसर्गाय सतां वारिमुचामिव ॥

६१

अभ्यासः

१. रघोर्यात्रावर्णन रेखाचित्रेण प्रदर्शनीयम् ।
२. चक्षुष्मत्ता तु शास्त्रेण किमस्य तात्पर्यम् ।
३. अधोलिखितां पदानां विग्रहः प्रदर्शनीय :—
पुरुहूतध्वजः परिकल्पितसान्निधा, युक्तदण्डः, पुष्पोद्गमः ।

छन्दांसि

पद्यं चतुष्पदी तच्च वृत्तं जातिरिति द्विधा ।
वृत्तमक्षरसंख्यातं जातिर्मात्रा कृता भवेत ।।
सममर्धसमं वृत्तं विषमं चेति तत्त्रिधा ।
समं समचतुष्पादं भवत्यर्धसमं पुनः ।।
आदिस्तृतीयवद्यस्य पादस्तुर्यो द्वितीयवत् ।
भिन्नचिह्नचतुष्पादं विषमं परिकीर्तितम् ।।

(छ मं.)

१. छन्दोद्वैविध्यं दर्शयति—

मात्रावर्णविभेदेन छन्दो द्विविधमुच्यते ।
विधां तृतीयामप्याहूरक्षरच्छन्दसां परे ।
आदिमध्यावसानेषु भजसा यान्ति गौरवम्
यरता लाघवं यान्ति मनौ तु गुरू लाधवम् ।
वक्ररेखा गुरोश्चिह्नं सरला च लघोस्तथा ।
गुरुरेको गकारस्तु लकारो लघुरेककः ।।

२. आर्यालक्षणमाह,

यस्याः पादे प्रथमे द्वादश मात्रास्तथा तृतीयेऽपि ।
अष्टादश द्वितीये चतुर्थके पञ्चदश साऽऽर्या ।।

३. अष्टाक्षरवृत्तेऽनुष्टुब्भेदे श्लोकलक्षणमाह-

श्लोके षष्ठं गुरु ज्ञेयं सर्वत्र लघु पञ्चमम् ।
द्विचतुष्पादयोर्ह्रस्वं सप्तमं दीर्घमन्ययोः ॥

४. अथ "द्रुतविलम्बित" च्छन्दोलक्षणमाह–

भवति छन्दसि यत्र चतुर्थकं गुरु च सप्तमकं दशमं तथा ।
विरतिगं च तथैव विचक्षणैर्द्रुतविलम्बितमित्युपदिश्यते ॥

५. अथ "वसन्ततिलका" वृत्तलक्षणमाह–

आद्यं द्वितीयमपि चेद् गुरु तच्चतुर्थं
यत्राष्टमं च दशमान्त्यमुपान्त्यमन्त्यम् ।
स्यादक्षरन्तु गुरुतासहितं तदानीं
नाम्ना वसन्ततिलकां किल तां वदन्ति ॥

६. अथ 'मालिनी' वृत्त लक्षणमाह—

प्रथममगुरु षट्कं विद्यते यत्र वृत्ते
तदनु च दशमं चेदक्षरं द्वादशान्त्यम् ।
करिभिरथ तुरङ्गैर्यत्र भूयाद्विरामः
सुकविजनमनोज्ञा मालिनी सा प्रसिद्धा ॥

७. अथ "शिखरिणी" छन्दोलक्षणमाह–

यदा प्राच्यो वर्णो भवति च लघुः षष्ठकपरा-
स्ततोवर्णाः पञ्च प्रकृति सुभगाः हन्त लघवः ।
त्रयोऽन्ये चोपान्त्यास्तदनु विलसन्त्येव लघवो
रसैरीशैर्यस्यां भवति विरतिः सा शिखरिणी ॥

८. अथ "शार्दूलविक्रीडित" वृत्तलक्षणमाह–

आद्याश्चेद् गुरवस्त्रयो विरचिताः षष्ठस्तथा चाष्टमः
सन्त्येकादशतस्त्रयस्तदनु चेदष्टादशाद्यान्तिमाः ।
वर्णाश्चेद विरतिस्तथा हि मुनिभिः सूर्यैश्च यत्रोदिताः ।
तद्वृत्तं प्रवदन्ति काव्यरसिकाः शार्दूलविक्रीडितम् ॥

(छन्दः कौमुद्या उद्धृतम)

अभ्यास :

१. "यमाताराजभानसलगाम्" इत्यत्र लघुं गुरुं च निरूपयित्वा प्रतिवर्णानन्तरं गणं च निरूपयत ।

२. लघु गुरु स्वरूपं वर्णयित्वा गणप्रकारान् लिखत ।

३. अधोलिखितच्छन्दसां सोदाहरणं लक्षणं दर्शयत—

(क) आर्या

(ख) मालिनी

(ग) वसन्ततिलका

(घ) शार्दूलविक्रीडितम

४. अधोलिखित श्लोकेषु किं किं छन्दः अस्ति सप्रमाणं दर्शयत —

(क) आदौ राम तपोवनादि गमनं हत्वा मृगं काञ्चनम् ।
वैदेहीहरणं जटायुमरणं सुग्रीवसंभाषणम् ॥
वालीनिर्दलनंसमुद्रमथनं लङ्कापुरीदाहनम् ।
पश्चाद्रावणकुंभकर्णहननं एतद्धि रामायणम् ॥

(ख) अथनयन समुत्थं ज्योतिरत्रेखि द्यौः
सुरसरिदिव तेजो वन्हिनिष्ठ्यूतमैशम् ।
नरपतिकुलभूत्यै गर्भमाधत्त राज्ञी
गुरुरभिरभिनिविष्टं लोकपालानुभावैः ॥

(ग) धरस्य प्रोद्धर्ता त्वमिति ननु सर्वत्र जगति
प्रतीतिस्तत्किं मामतिभरमधः प्रापिपयिषुः ।
उपालब्धेवाच्चैर्गिरिपतिरिति श्रीपतिमसौ
बलाक्रान्तः क्रीडद्द्विरदमथितोर्वीरुहरवैः ॥

6446